

अपराह्णे भवे अपराह्णिक्यौ ताभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्य श्वेतमश्वं प्रदक्षिणीकृत्य चितेः प्रागुदग्वाऽऽरभ्यते प्रदक्षिणं कृत्वा वसन्ति विरमन्ति कर्मणः । भाष्यकारस्तु मध्यरात्रे व्रतप्रदाने कृतेऽश्वपारिणयनान्तं कृत्वा वसन्तीति व्याचष्टे । केचित्तु वसत्यङ्गं पारिणयनामित्याहुः । तस्मात्पञ्चम्यां चितौ न पारिणयनम् । वसत्यङ्गं तु तत्पारिणयनं, तत्प्रकरणत्वात्तस्मात्पञ्चम्यामपि क्रियते । अभ्यासः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्थः ॥ २७ ॥

इति सत्यापाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायामेकादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यामेकादशप्रश्नः समाप्तः ॥ ११ ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

=====

सर्वाणामु चितिषु प्रवर्ग्योपसदावादितः पौर्वाह्निक्यावुपरिष्ठादापराह्णिक्यौ प्रवर्ग्योपसच्चित्तिहोमोऽश्वपारिणयनं च व्याख्यातम् । श्वोभूते द्वितीयां चितिं चिनोति ॥ १ ॥

श्वोभूते श्वः प्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसङ्ग्यां प्रचर्य । प्रवर्ग्यश्वोपसङ्ग्यं प्रवर्ग्योपसदा ताभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते द्वितीयां चितिं चिनोति । यदि प्रथमस्याश्वितेरिष्टकाः संसादयन्ति, इति कृतं तदा चितौ चितौ प्रणयनम् । उत्तरवेद्यभिमर्शनं तु सकृत् । अग्न्यङ्गत्वात्तथाऽऽत्मन्यग्निग्रहणं स्वयंचित्याऽभिमर्शनं शालामुखीयहोमः, अग्न्यर्थत्वात् सकृदेव । इष्टका उपधास्यञ्श्वेतमश्वमभिमृशेत्पुरीषमुपधास्यन्कृष्णम् । इति चितौ चितौ पुरीषान्ता चितिरिति चित्यङ्गत्वादश्वमभिमर्शनं, तस्याः सर्वत्राऽऽरोहणं जपतीति वचनादेतदपि चितौ चितौ । [पक्षे]यदा तु तिस्रः स्वयमातृणास्तिस्रश्च विश्वज्योतिष इति कृतः पक्षस्तदा न पुनः प्रणयनम् । अश्ववभितः स्थापितौ कृष्ण उत्तरतः श्वेतो दक्षिणतस्तदा श्वेतमालभ्य ॥ १ ॥

ध्रुवक्षितिर्ध्रुवयोनिरिति पञ्चाऽऽश्विनीरूप दधाति ।

चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २ ॥

आश्विदेवयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आश्विन्यः । आश्विनीरूपदधाति (तै० सं० १-३-१) इति विधेराश्विनीरिष्टका उपदध्यात् । संख्यां विधत्ते—‘पञ्चोपदधाति’ (१-३-१) इत्यादि । पञ्च पूर्वार्धेऽग्नेः ॥ २ ॥

सजूर्कृतुभिरिति पञ्चर्तव्या आश्विनीरूपदधाति ॥ ३ ॥

आश्विनीनां पश्चात् — सजूर्ऋतुभिरिति पञ्चतव्या उपदधाति । आसृत्तव्यासु ना(अ) वकाम् । 'द्वंद्वमन्या उपदधाति चतस्रो मध्ये धृत्यै' इत्यवकामनूपदधातीत्यधिकारात् । यद्वा — एतैर्मन्त्रैः साध्यमुपधानं विधत्ते — ऋतव्या उपदधाति (१-३-१) इत्यादि । वसन्तादीनामृतूनां स्वरव्यापारसामर्थ्यायैतदुपधानम् । इष्टकास्वरूपां विधत्ते — 'पञ्चोप-
दधाति' (तै० सं० १-३-१) इत्यादि । हेमन्ताशिशिरयोः समासेनर्तूनां पञ्चत्वम् ॥ ३ ॥

अनुपरिहारः सादयति प्राणं मे पाह्यपानं मे
पाहीति पञ्च वायव्या ऋतव्या अनूपदधाति
वायोर्यान्यसि देवानां वायो यान्यसीति द्वे
संयान्ये । शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये ॥
समानतया देवते भवतः ॥ ४ ॥

प्राणं मे पाहीत्यृतव्यानां पश्चात्पञ्च प्राणभृतः । (अपस्विन्वेति पञ्चापस्या इत्याप-
स्तम्बः ।) अनुपरिहृत्य चाग्निमित्येकैकया प्रतिदिशमुपदधाति, इति श्रुतेः । भरद्वाजस्य-
तु यदेकधोपदध्यादिति तस्याः श्रुतेरयमर्थस्तेन विकल्पितः । संयान्यौ च द्वे वायोर्या-
न्यसि, इति । शुक्रश्च शुचिश्चेति द्वे ऋतव्ये अवकोपधानं च पूर्ववत् ॥ ४ ॥

अपस्विन्वेति पञ्चापस्या वायव्या अनूपदधाति ।
अनुपरिहारः सादयति । विष्टम्भो वय इति
चतस्रः । मूर्धन्वतीः पुरस्तादुपदधाति ॥ ५ ॥

अपस्विन्वेत्यपस्याः पञ्च, वायव्या दिश उपधानम् । विष्टम्भो वय इति चतस्रो
वयस्याः, पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गा इति भाष्यकृत् । मूर्धञ्शब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका
मूर्धन्वत्यः । यस्मात्पूर्वस्यां दिश्युपधेया मूर्धञ्शब्दोपेतमन्त्रसाध्यास्तस्मात्पक्ष्याकारेण
चीयमानस्याग्नेरपि मूर्धा पूर्वस्यां दिशि भवतीति भाष्ये विस्तरः ॥ ५ ॥

त्र्यविर्वय इति पञ्च दक्षिणतो वयस्विनीः । पष्ठ-
वा द्वय इति पञ्च पश्चाद्द्वेऽनुमतीर्वस्तो वय इति
पञ्चोत्तरतः सिंहवतीः । अपि वा वस्तो वय
इति दक्षिणेऽस्य उपदधाति । वृष्णिर्वय इत्युत्तरे ।
व्याघ्रो वय इति दक्षिणे पक्ष उपदधाति । सिंहो
वय इत्युत्तरे । पुरुषो वय इति मध्ये ॥ ६ ॥

त्र्यविर्वय इति पञ्चाग्नेर्दक्षिणस्याः श्रोण्याम् । उत्तरस्यां — पष्ठवा द्वय इति ताः पञ्च ।
वस्तो वय इत्येकां दक्षिणेऽस्ये । वृष्णिर्वय इत्युत्तरेऽस्ये । व्याघ्रो वय इत्येकां दक्षिणे
पक्षे । सिंहो वय इत्युत्तरे । पुरुषो वय इति मध्ये ॥ ६ ॥

ऋषभप्रभृतिर्व्यातश्चित्यन्तः ॥ ७ ॥

त्वामग्ने वृषभमित्यृषभादि समानं चित्यन्तम् । त्रिष्टुभा द्वितीयामिति तु विशेषः ।
आपराह्निकीभ्यां प्रचर्योपसचां प्रचर्याश्वपरिणयनमित्येवमन्तं चित्यन्तम् ॥ ७ ॥

श्वोभूते तृतीयां चितिं चिनोति ॥ (ख० १) ॥ ८ ॥

श्वः प्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्तं विधाय तृतीयां चितिं श्वेतमश्वमभि-
मृश्य वाङ्म आसन्निति चोक्त्वा ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमाना इति स्वयमातृणामभि-
मृश्याश्वेनावघ्राप्य विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरि-
क्षस्य पृष्ठे व्यचस्वतीमिति मध्येऽग्नेरविदुषा

ब्राह्मणेन सहोपदधाति । भुव इति चैतया व्याहृत्या ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी अव्यथमानामिति स्वयमातृणां प्रणीतानामभिमृश्य । इतरथा तु तृतीयस्या-
श्वितेरिष्टकाप्रणयनादि । अश्वेन तां स्वयमातृणामवघ्राप्य चितिस्थ एवं—विश्वकर्मा
त्वा सादयत्वित्येवमादि तथा देवतयाऽङ्गिरस्वद्ध्रुवा सीद भुव इत्येवमन्तेन मन्त्रेणोप-
दधाति ॥ ९ ॥

चित्तिं जुहोमीति स्वयमातृणायां

हुत्वाऽनुव्यनित्यविद्वान्ब्राह्मणो वरं ददाति ॥ १० ॥

चित्तिं जुहोमीति जुह्वा स्वयमातृणायां च हुत्वाऽव्या(नुव्य)ननं निरुच्छ्वासेनावस्थानं
वरदानं साम गायेति प्रैषः । ऊर्ध्वजानुश्चोपदधाति ॥ १० ॥

ज्योतिरसि ज्योतिर्मे यच्छान्तरिक्षं यच्छान्तरि-
क्षान्मा पाहीति हिरण्येष्टकाम् । अधि द्यौरन्त-
रिक्षं ब्रह्मणा विष्टा मरुतस्ते गोप्ता इति मण्ड-
लेष्टकाम् । अनुरेतः सिचो विवयस उपदधा-
ति । विश्वकर्मा त्वा सादयत्वन्तरिक्षस्य पृष्ठे
ज्योतिष्मतीमिति विश्वज्योतिषम् । अन्तरिक्षस्य
यान्यसि देवानामन्तरिक्ष यान्यसीति द्वे संयान्यौ ॥ ११ ॥

ज्योतिरसीति हिरण्येष्टकाम् । अधि द्यौरिति मण्डलेष्टकाः । सर्वा रेतःसिचो मध्यमे (ध्ये
वि) वयसः । विश्वकर्मा त्वा सादयत्विति प्रणीतानामेका विश्वज्योतिः । अन्तरिक्षस्य
यान्यसीति द्वे संयान्यौ ॥ ११ ॥

नभश्च नभस्यश्वेषश्चोर्जश्चेति चतस्र ऋत-
व्या द्वे द्वे समानतया देवते भवतः ॥ १२ ॥

[पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् ।

७९

नभश्च नभस्यश्चेत्यृतव्याश्चतस्रः, द्वे द्वे समानतया देवते । अवकोपधानं च, द्वे द्वे उपदधाति । केचित्तु-चतस्र उ(सृणामु)पधानं कुर्वन्ति, इति ॥ १२ ॥

राज्यसि प्राची दिगिति पञ्च दिश्याः । चतस्रः

प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ १३ ॥

दिवशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका दिश्याः । प्रतिदिशमेकां मध्ये पुरस्तादारभ्य । राज्यसि प्राची दिगिति पञ्च दिश्या उपदधाति (९ । ३ । २) इति श्रुतेश्च ॥ १३ ॥

आयुर्मे पाहीति दश वैराजीः पुरस्तादुपधाय ॥ १४ ॥

पुरस्तादग्नेः । ताश्च ब्राह्मणे सूत्रान्तरे च-दश प्राणभृतः पुरस्तादुप दधाति, इत्याद्या द्रष्टव्याः । प्राणशब्दोपेतान्मन्त्रानुपधानकाले बिभ्रतीति प्राणभृतः । अत्रैव चरममन्त्रे ज्योतिःशब्दं प्रशंसति-‘ज्योतिष्मतमुत्तमामुपदधाति’ (तै० सं० ९-३-२) इति । ज्योतिःशब्दयुक्तेन मन्त्रेणोपधातव्येष्टका ज्योतिष्मती । चरमा सैवोत्तमा भवतीति भाष्यकारोक्तेः ॥ १४ ॥

षट्त्रिंशतं बृहतीरुपदधाति । मा छन्द इति

द्वादश दक्षिणतः । पृथिवी छन्द इति द्वादश

पश्चात् । अग्निर्देवतेति द्वादशोत्तरतः ॥ १५ ॥

यथा बृहती छन्दसां मध्ये प्रशस्ता, एवं बृहत्याख्या इष्टका अपि प्राशस्ता इति भाष्यकृत् । बृहतीः षट्त्रिंशतमुपदधाति दक्षिणतोऽग्नेरारभ्य पश्चादुत्तरतश्च । ता एता इष्टका दिग्दिशेषु विधत्ते-मा छन्द इति दक्षिणत उपदधाति तस्माद्दक्षिणावृतो मासाः पृथिवी छन्द इति पश्चात्प्रतिष्ठित्या अग्निर्देवतेत्युत्तरत ओजो वा अग्निरोज एवोत्तरतो षते तस्मादुत्तरतोऽभिप्रयाजी जयति (तै० सं० ९-३-२) इति । मन्त्रपाठप्राप्तामिष्टकासंख्यां विधत्ते-षट्त्रिंशत्संपद्यन्ते (तै० सं० ९-३-२) इत्यादि ॥ १५ ॥

मूर्धाऽसि राडिति सप्त वालखिल्याः पुरस्तात्प्रती-

चीरुपदधाति । यन्त्री राडिति सप्त पश्चात्प्राचीः ॥ १६ ॥

सप्त वालखिल्याः पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गाः । सप्त पश्चादारभ्य प्रागपवर्गाः । यद्वा-वालखिल्यनामकैर्मणिभिरादौ दृष्टत्वाद्विष्टका अपि वालखिल्याख्याः । इष्टकागतया सप्तसंख्यया शीर्षण्यच्छिद्रसाम्यं, पुरस्तादेकं सप्तकं पश्चादेकं सप्तकमिति सप्तकयोर्द्वि-त्वादधोदेशवर्तिच्छिद्रद्वयसाम्यम् । सप्तकद्वये मन्त्रविभागं विधत्ते-मूर्धाऽसि राडिति पुरस्ता-दुपदधाति, यन्त्री राडिति पश्चात् (तै० सं० ९-३-२) इति ॥ १६ ॥

पृथिव्यै स्वाहेति द्वादश भूतेष्टकाः ॥ १७ ॥

भूतेष्टका द्वादश, शाखान्तरपठिताः ॥ १७ ॥

पाच्या त्वा दिशा सादयामीति पञ्चाऽऽत्मेष्टका-
श्रतस्रः प्रदिशमेकां मध्ये ॥ (ख०२) ॥ १८ ॥

गतार्थः ॥ १८ ॥

इन्द्रो दधीचो अश्विरेरित्येतेनानुवाकेनाथर्वशिरो
दशातिष(रि)क्ता इष्टका उपदधाति ॥ १९ ॥

दशातिष(तिरि)क्ताः शिरस्युपदधाति ॥ १९ ॥

ऋषभप्रभृत्तिर्व्याख्यातश्चित्यन्तः ॥ २० ॥

ऋषभाद्यभपरिणयनान्तं चित्यन्तं पूर्ववत् । विशेषस्तु तृतीयस्याश्चितेरभिमर्शनं
जगत्या ॥ २० ॥

श्वोभूते चतुर्थीं चितिं चिनोति ॥ २१ ॥

श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां सुब्रह्मण्यन्ताभ्यां प्रवर्ग्यं चतुर्थीं चिनोति चितिम् ।
अश्वालम्भं कृत्वा वाङ्म आसन्निति जपः । इतरथा तु तस्याश्चितेरिष्टकाप्रणय-
नादि ॥ २१ ॥

आशुस्त्रिवृदग्रेर्भागोऽसीत्येताभ्यामनुवाकाभ्यां

यथाब्राह्मणमुपदधाति ॥ २२ ॥

यथा ब्राह्मण उक्तं तथोपधानं पुरस्तादक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च । प्रथमानुवाके चत्वारः
पर्यायाः । द्वितीयानुवाके त्रयः । आशुर्व्योम धरुणो भान्तः प्रतूर्तिरभिवर्तो वर्चस्तपो
योनिर्गर्भा ओजः संभरणः ऋतुर्ब्रह्मस्य प्रतिष्ठा नाकः, अग्नेर्नृचक्षसां मित्रस्येन्द्रस्य वसूना-
मादित्यानामदित्यै देवस्य धर्त्रो यावानामृभूणां विवर्त इति । अत्र विनियोगसंग्रहकार-
स्त्वेवम्—

आशुरष्टादशाऽऽध्यादक्षण्या स्तोमसंयुताः ।

अग्नेः शिष्टा दशाऽऽध्यादक्षण्या स्तोमसंज्ञकाः ॥ २२ ॥

अन्तरिक्षमन्तरिक्षाय त्वेति द्वे संयान्यौ ॥ २३ ॥

यत्संयानीर्यत्संयनीरुपदधाति, इति ब्राह्मणम् ॥ २३ ॥

सहस्र सहस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये । समानं तथा

देवते भवतः ॥ २४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २४ ॥

एकयाऽस्तुवतीति सप्तदश सृष्टीः ॥ २५ ॥

सृजतिधातुयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टकाः सृष्टयः । सृष्टीरुपदधातीत्यर्थः ॥ ननु—सृष्टीरुप-
दधाति (जै० सू० १-४-१७) इति सृष्टिशब्दो गुणविधिरुतार्थवाद इति संशयः ।

तत्राऽऽख्यातसंबन्धाद्विध्यन्तरैकवाक्यत्वाभावादर्थवत्त्वाच्च विधिः । सृष्टिलिङ्गा मन्त्रा उपधानार्थत्वेन विधीयन्ते । मैवम् । लिङ्गप्रकरणाभ्यामेव प्राप्तत्वान्न विधिर्मन्त्राणां संभवति । तथा सति परिसंख्या स्यात् । तत्र बहुषु मन्त्रेषु प्रकरणप्राप्तेषु सृष्टिविधानादप्ये परिसंख्यायेरन् । सा च त्रिदोषा, परिसंख्यातानां च मन्त्रान्तराणामानर्थक्यं स्यात् । तस्मादुपधानमेवात्र विधेयम् । सृष्टीरिति तु लिङ्गप्राप्तमन्त्रानुवादमात्रं यथा सृष्टमेवावरुन्धे (तै० सं० ५-३-४) इत्यस्यार्थवादस्योपपत्त्यर्थमिति भाष्याभिप्रायः । केचित्तु—मन्त्रविधिमेव समर्थयन्ते । न ह्येकयाऽस्तुवत (तै० सं० ४-३-१०) इत्येवमादीनामुपधान ऐकान्तिकं लिङ्गमस्ति येन प्राप्तिः स्यात् । साधारणलिङ्गत्वाद्धि ग्रहणासादनादिष्वपीष्टकानां प्राप्नुयुः, तत्रास्ति विधेरवकाशः । सत्यामप्युपधानप्राप्तौ मध्यमचित्तिसंबन्धार्थमपि प्रत्यक्षविधानमर्थवद्भविष्यति । वक्ष्यति हि—‘मध्यमायां तु वचनाद्वाह्यणवत्य’ इति । न चास्मिन्सूत्रे सृष्टीनां विधानमवश्यमादर्तव्यम् । गुणवृत्तिनिमित्तकथनमात्रपरत्वात् । कः पुनरत्र गुणः, भूमा । सृष्टिसमुदाये हि भूमाऽस्ति । सृष्ट्यसृष्टिसमुदायेऽपि । ‘एकयाऽस्तुवत’ (तै० सं० ४-३-१०) इत्यनुवाके सृष्टिभूमाऽस्ति, इत्यनेन सादृश्येन सृष्टिशब्दः ॥ २५ ॥

इयमेव सा या प्रथमा व्यौच्छदिति पञ्चदश व्युष्टीः ॥ २६ ॥

विशेषेणोच्छति तमो विनाशयतीति व्युष्टिरुपःकालस्तद्वाचकशब्देनोपेतैर्बन्धैरुपधेया इष्टका व्युष्टयः । ता उपध्यादित्यर्थः ॥ २६ ॥

अग्ने जातान्प्र णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुप-
दधाति । सहसा जातानिति पश्चात् । चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः । षोडशः स्तोम
इत्युत्तरतः ॥ २७ ॥

पश्चादुपदधातीत्यनुवर्तते । एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—‘अग्ने जातान्प्र णुदा नः सपत्नानिति पुरस्तादुपदधाति । सहसा जातानिति पश्चात्, चतुश्चत्वारिंशः स्तोम इति दक्षिणतः, षोडशः स्तोम इत्युत्तरतः’ (तै० सं० ५-३-५) इत्यादि ॥ २७ ॥

इष्टकायां पुरीषमध्यू(ध्यु)ह्य पृथिव्याः पुरीष-
मस्यप्सो नामेति मध्येऽग्नेः पुरीषवतीमुपदधाति
॥ २८ ॥

एतन्मन्त्रसाध्यमुपधानं विधत्ते—‘पुरीषवती मध्य उपदधाति पुरीषं वै मध्यमात्मनः सात्मानमेवाग्निं चिनुते’ (तै० सं० ५-३-५) इति । पुरीषमध्यू(ध्यु)ह्य तस्यो-

पर्युपधीयमानत्वात्पुरीषवती । पुरीषं वा, आत्मनो गवादिशरीरस्य मध्यमुदरमध्ये वर्तमानत्वात् । अतः पुरीषवत्त्वेन सात्मानं शरीरसहितमेवाग्निं चिनुत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ऋषभप्रभृतिभ्यां (व्य्या) ख्यातश्चित्यन्तः ॥ २९ ॥

ऋषभादिश्चित्यन्तः । अश्वपरिणयनान्तं पूर्ववत् । अनुष्टुभाऽभिमुद्यते चतुर्थी चितिः ॥ २९ ॥

श्वोभूते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य

पञ्चमीं चितिं चिनोति ॥ ३० ॥

श्वोभूते श्वः प्रभाते पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य सुब्रह्मण्यान्ते पञ्चमी चितिः । श्वेतमश्वमभिमुद्य वाङ्म आसन्निति जपित्वा, इतरथा पञ्चम्याश्चितोरिष्टकाप्रणयनादि (समानम्) ॥ ३० ॥

एवञ्छन्दो वरिवश्छन्द इति चत्वारिंशत्

विराजो दश दश प्रतिदिशमक्षण्या ॥ ३१ ॥

उत्तमायां पञ्चम्यां चितौ विराडाख्या इष्टका उपदध्यादिति शेषः । विराजस्तु—‘ उत्तमायां चित्यामुपदधाति विराजमेवोत्तमाम् ’ (तै० सं० ९-३-९) इति ब्राह्मणे द्रष्टव्यः । एकैकस्यां दिशीष्टकासंख्यां विधत्ते—‘ दश दशोपदधाति ’ (९-३-९) इति । सम्यक्पङ्क्तिरूपत्वं वारयितुं वक्तृत्वं विधत्ते—‘ अक्षण्योपदधाति ’ (तै० सं० ९-३-९) इति ॥ ३१ ॥

रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्वेत्येकत्रिंशतः

स्तोमभागाः सप्त सप्त प्रतिदिशं तिस्रो मध्ये

॥ ३२ ॥

रश्मिरत्यादयः स्तोमभागाः । एतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि स्तोमभागाः । उपदधाति, इति सामान्येन विहितं पुनर्विशेषाकारेण प्रशंसति—‘ सप्त सप्तोपदधाति सवीर्यत्वाय तिस्रो मध्ये प्रतिष्ठित्यै ’ (तै० सं० ९-३-९) इति । एकैकस्यां दिशि सप्तसप्तोपधानेन सवीर्यत्वं दाढर्यं भवति । मध्ये तिसृणामुपधानेन प्रतिष्ठा स्थैर्यं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

राज्ञ(इय)सि प्राची दिगिति पञ्च नाकसदश्चतस्रः

प्रतिदिशमेकां (मध्ये ।) पश्चात्प्राची उत्तमासुप-

धायायं पुरो हरिकेश इति नाकसत्सु पञ्च

चोडा उपदधाति । ता उपधाय वृत्तां चितिं

चिनोति ॥ ३३ ॥

१ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाख्यास्यासमेतम् ।

८३

नाकः स्वर्गः सद्यते प्राप्यते यैर्मन्त्रैस्ते नाकसदः । तथा च मन्त्रलिङ्गम्—‘नाकस्य षष्ठे सुषगे लोके यजमानं च सादयन्तु ’ (तै० सं० ४-४-२) इति । एतैर्मन्त्रैरुपेया इष्टका अपि नाकसदः । अर्धेन तु ध्यायन्द्वेप्यम्, तत्र चाऽऽपस्तम्बः सूत्रयागास—‘ द्वेप्यं मनसा ध्यायन्पश्चात्प्राचीमुत्तमाम् ’ (आप० श्रौ० १७-१-४-९) इति । पञ्चमेन कृतास्तासु पुरीषं क्षिप्त्वा तूष्णीम्, अयं पुरो हारिकेश इति पञ्च षोडास्तासामुपर्युपधाने या तु प्रतीच्या सा तु पश्चादुपधीयते । अयं पश्चाद्विश्वव्याचा, इत्युपदधाति । पञ्च चोडा द्वेप्यं मनसा ध्यायति जम्भे दधामि देवदत्तमिति । यद्वा—बुध संवरण इत्यस्माद्ब्राह्मणोरुत्पन्नश्चोडाशब्दः । नाकसदामुपरि च्छिद्रावरणार्थत्वादेता इष्टकाश्चोडा इत्युच्यन्ते । पञ्चसंख्याकाश्चोडाः पञ्चचोडा उपदधातीत्यर्थः । उपधानकाले ध्यानविशेषं विधत्ते—‘यं द्विष्यात्तमुपदधद्ध्ययेदेताभ्य एवैनं देवताभ्य आवृधति ताजगार्तिमार्च्छति ’ (तै० सं० ९-३-७) इति । यजमानो यं पुरुषं द्विष्यात्तं द्वेप्यमध्वर्युरुपधानं कुर्वन्ध्यायेत् । तेन ध्यानेनैताभ्य एवाऽग्निसेनान्यादिभ्यो देवताभ्य एनं द्वेप्यमावृधति सर्वतो विच्छिन्नं करोति । ताजगार्तिमार्च्छति तदानीमेव मरणं प्राप्नोति । नाकसदमुपरि पञ्चचोडोपधानं विधत्ते—उत्तरा नाकसद्भ्य उपदधाति यथा जायामानीय गृहेषु निषादयति तादृगेव तत्, (तै० सं० ९-३-७) इति । गृहस्थानीया नाकसदो जायास्थानीयाः पञ्च चोडाः । तत्रायं पश्चादिति तृतीयमन्त्रेणोपेया येयमिष्टका तस्याध्वरमत्वं विधत्ते—‘ पश्चात्प्राचीमुत्तमामुपदधाति तस्मात्पश्चात्प्राची पत्न्यन्वास्ते ’ (तै० सं० ९-३-७) इति । यस्मात्पश्चिमायां दिशि प्राङ्मुखत्वेनोपेयामिष्टकां चरमत्वेनोपधत्ते, तस्मात्पश्चिमायां दिश्यवस्थाय प्राङ्मुखी पत्नी गार्हपत्यमुपविशतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तपश्च तपस्यश्चेति द्वे ऋतव्ये समानतया

देवते भवतः ॥ (ख० ३) ॥ ३४ ॥

भाष्यकारस्तु—वसन्तेनैवास्य पूर्वार्धमचिनुत, इति प्रथमे पूर्वार्धेऽग्निरुपधीयते, दक्षिणे पक्षे द्वितीये—‘अग्निमेण दक्षिणं पक्षम् ’ इति । पुच्छे तृतीये—‘वर्षाभिः पुच्छम् ’ इति पुच्छसमीपे द्वे । ‘शरदोत्तरं पक्षम् ’ इति चोत्तरपक्षसमीपे । हेमन्तेन मध्यमिति हेमन्तशिशिरनामधेये इष्टके मध्ये इति व्याचष्टे । अत्रोपधान—अनुग्रह—अप्युक्तं (नेऽनुक्रमोऽप्युक्तः) । वैखानसेन तु यथावकाशम्, इति ॥ ३४ ॥

देवानां यान्यसि देवानां देवयान्यसीति द्वे

संयान्यौ ॥ ३५ ॥

गतार्थः ॥ ३९ ॥

प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठे ज्योतिष्मती-
मिति विश्वज्योतिषम् । अत्र रेतःसिचः स्थविर-
स्योपदधाति । ३६ ॥ द्यौरपराजिताऽमृतेन विष्टाऽऽ-
दित्यास्ते गोप्सार इति मण्डलेष्टकाम् । सुवरसि
सुवर्मे यच्छ दिवं यच्छ दिवो मा पाहीति हिरण्ये-
ष्टकाम् ॥ ३७ ॥

अथवाऽन्यः क्रमः— पञ्चचोढान्ता उपधाय देवानां यान्यसीति संयान्यौ, तपश्च
तपस्यश्चेत्यृतव्ये, प्रजापतिस्त्वा सादयतु दिवः पृष्ठ इति विश्वज्योतिः स्वराड्-
ज्योतिरिति रेतःसिक् । सुवरसीति हिरण्येष्टका द्यौरपराजितेति मण्डलेष्टका प्रोथदश्च
इति विकर्णा परमेष्ठी त्वा सादयतु दिव इति स्वयमातृणा, इत्यापस्तम्बसूत्रे, एष वा
क्रमो भवत्युपधानस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

आपराह्लिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य यदक्रन्दः
प्रथमं जायमान इति श्वेतमश्वं प्रदक्षिणं परिणीय
वसन्ति ॥ ३८ ॥

गतम् ॥ ३८ ॥

औदुम्बरीरितस्त्रः समिधः प्रादेशमात्री घृते वासयति ॥ ३९ ॥

औदुम्बरीः समिधो घृते क्षिपति ॥ ३९ ॥

श्वोभूत उत्तमाभ्यां पौर्वाह्लिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचर्य
पञ्चम्याश्रितेः शेषं याज्ञसेनीं चितिं चिनोति ॥ ४० ॥

श्वोभूते श्वःप्रभाते पौर्वाह्लिकीभ्यां प्रचर्य पञ्चम्याश्रितेः शेषं द्व्यहमुत्तमा चितिः,
इत्युक्तम् । चित्रनामकस्य कस्यचित्पुरुषस्य वंशे समुत्पन्नो यज्ञसेननामकस्तेन दृष्टा
चितिर्याज्ञसेनी तां चिनोतित्यर्थः ॥ ४० ॥

अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीर्मूर्धन्वतीः पुरस्तादुप-
दधाति । उत्तरतस्त्रिष्टुभस्तिस्त्रो दक्षिणा उत्तरा
जगतीस्तिस्त्रः पश्चादुत्तरा अनुष्टुभस्तिस्त्र उत्तरतो
बृहतीरुष्णिहाः पङ्कतीरक्षरपङ्कतीरिति त्रिष्टुरूपाणि
च्छन्दांसि यथावकाशमुपदधाति ॥ ४१ ॥
अत्रैवातिच्छन्दसमुपदधाति । द्विषदामुत्तमामुप-
धाय ॥ ४२ ॥

अग्निर्मूर्धेति तिस्रो गायत्रीः पुरस्तादुपदधात्येवमुत्तराण्यपि च्छन्दांसि त्रीणि त्रीण्युप-

दधातीत्यापस्तम्बवैखानसौ । त्रिष्टुभो दक्षिणतोऽग्नेः । जगतीः पश्चादनुष्टुभ उत्तरतः ।
बृहतीरुष्णिहाः षड्क्षीरक्षरपङ्क्तीरित्येतानि बृहत्यादीनि यथावकाशं त्रीणि त्रीण्येव
स्युः । अधिका या अक्षरपङ्क्तिः सा विकल्पार्था । अतिच्छन्दस्तु मध्येऽग्नेः—अग्निः
होतारमिति । द्विपदास्त्वन्ततः पुच्छे तासां तु नेप्यते कर्मकाले द्विपदासु नेप्यत इति
छन्दोविचितिवचनात् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

आयोस्त्वा सद्ने सादयामीति स्वयमातृण्णा-
मभिमृश्याश्वेनावघ्राप्य परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः
पृष्ठे व्यचस्वतीमिति मध्येऽग्नेरविदुषा ब्राह्मणेन
सहोपदधाति । सुवरित्येतया व्याहृत्या । चितिं
जुहोमीति स्वयमातृण्णायां हुत्वाऽपानिति ।
प्रोथदश्वो न यवसे अविष्यन्नित्युत्तरेऽस्ये विक-
र्णीमुपदधाति । स्वयमातृण्णा च विकर्णी च
नान्याभिरिष्टकाभिरभ्युपदधाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

आयोस्त्वा सद्ने सादयामीति प्रणीताः स्वयमातृण्णा अभिमृश्याश्वेतेनाश्वेन चाव-
घ्राप्य, आरूढ एवावघ्रापणं करोतीत्येके, नीत्वाऽश्वसमीपं, परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवः
पृष्ठ इत्यविदुषा ब्राह्मणेन सहोपदध्यात् । तया देवतयाऽङ्गिरस्वदध्रुवा सीद सुवरित्यन्तेन
मन्त्रेण, चितिं जुहोमीति तस्यां हुत्वाऽपाननमूर्ध्वं श्वासवायुर्नयिते । वरदानं सामगान-
प्रैषश्च, स्थिते नोपधानं ताभ्याम् । प्रोथदश्व इति विकर्णीमुत्तरेऽस्य उपदधाति । ते
त्विष्टके स्वयमातृण्णा विकर्णी च तयोरुपरि नान्यामिष्टकामुपदधाति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

अग्ने गोभिर्न आगहीत्येतेनानुवाकेन गोचितिमुप-
दधाति । सहस्रं पादमात्रीरिष्टकाः ॥ ४५ ॥ ता
मध्यमायां चित्यां चित्यां पशुकाम उप-
दधाति ॥ (ख० ४) ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अग्ने गोभिर्न आगहीत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रमुपदधाति, यावत्सहस्रमपहित(मुपधान)-
मिति पुनः पुनरभ्यस्यतेऽनुवाकः । पूर्णं सहस्रमाधिका ऋचस्त्यज्येरन् । अयं विधिः
सहस्राग्निं संख्याधिकं यथा न भवति तथेति । अन्यत्र सहस्रात्प्रथमां तामुक्त्वा, द्विसा-
हस्रादिषु पशुकामस्य यजमानस्य । गोचितिरित्यस्या नामधेयम् । योऽग्निश्चीयते तस्य

पादमात्रीः, ताः प्रथमायां मध्यमायां पञ्चम्यां वा समाप्तायां, न पुरीषमुपदध्यादित्यर्थः ।
॥ ४९ ॥ ४६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥

इन्द्राग्निभ्यां त्वा सयुजा युजा युनज्मीत्यष्टौ सयुजः ॥ १ ॥

देवताभिः सहाग्निं योजयन्तीति सयुजो मन्त्राः । तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका अपि
सयुजः । यत्सयुज उपदधाति (तै० सं० ९-३-९) इत्यादिदर्शनात् ॥ १ ॥

अम्बा नामासीति रुप्त कृत्तिकाः ॥ २ ॥

असमानेन सप्त कृत्तिकाः ॥ २ ॥

पुरो वातसनिरसीति पञ्च वृष्टिसनीरनुपरिहारः
सादयति ॥ ३ ॥

वृष्टिसनिशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका वृष्टिसनयः । एकामिष्टकां हस्ते धृत्वा
चयनक्षेत्रं प्रदक्षिणीकृत्योपदध्यात् । एवं पञ्चानुपरिहारं प्रतिदिशमेकां च मध्ये ।
' यदेकधोपदध्यादेकमृतुं वर्षेत् ' (तै० सं० ९-३-९) इत्येकप्रयत्नोपधानं वारयि-
तुमनुक्रमेण पारितो हत्वा हत्वा तदुपधानं विदधाति भगवती श्रुतिः ॥ ३ ॥

सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वेत्यष्टावादित्र्येष्टकाः ॥ ४ ॥

आदित्यशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका आदित्येष्टकाः ॥ ४ ॥

ऋचे त्वा रुचे त्वेति पञ्च घृतेष्टका अनुपरिहारः सादयति ॥ ५ ॥

घृतपिण्डा एव घृतेष्टकाः । अमृन्मयीष्विष्कासु सूत्रकारेण परिगणितत्वात् ।
तत्रापि पूर्ववदेकैकस्या इष्टकायाः प्रदक्षिणावृत्तिपूर्वकत्वं विधत्ते 'अनुपरिहारः सादय-
त्यपरिवर्गमेवास्मिंस्तेजो दधाति' (तै० सं० ९-३-१०) इति ॥ ५ ॥

यशोदां त्वा यशसि सादयामीति पञ्च यशोदाः ॥ ६ ॥

असमासेनोपदध्यात् । ' यशोदा उपदधाति ' (९-३-१०) इत्यादिब्राह्मणम्
॥ ६ ॥

भूयस्कृदसि वरिवस्कृदसीति पञ्च भूयस्कृतः ॥ ७ ॥

भूयो बाहुल्यं करोतीति भूयस्कृत् । ताः पञ्चोपदध्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

अप्सुषदसि श्येनसदसीति पञ्चाग्निरूपाणि ॥ ८ ॥

अग्निरूपवाचिभिर्मन्त्रैरुपधेयत्वा इष्टका अप्याग्निरूपणीत्येवोच्यन्ते । 'अप्सुषदसि श्येनसदसीत्याहेतद्वा अग्ने रूपं रूपेणैवाग्निमवरुधे' (तै० सं० ९-३-१०) इति । अग्न्याकारवाचिनां पदानां पाठेन योग्यरूपेण युक्तमग्निमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

पृथिव्यात्वा द्रविणे सादयामीति पञ्च द्रविणोदाः ॥ ९ ॥

द्रविणोदाः पञ्च । द्रविणोदाशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेयत्वादद्रविणोदा इत्यासां नाम ॥ ९ ॥

प्राणं मे पाह्यपानं मे पाहीति षडायुष्याः ॥ १० ॥

आयुष्याः षट् । आयुःशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेयत्वादेता इष्टका आयुष्याः ॥ १० ॥

अग्ने यत्ते परं हन्नामेत्यग्नेर्हृदयम् ॥ ११ ॥

अग्ने यत्ते परं हन्नामेत्येका । मध्य उपदध्याद्धृदयसाम्यादिति भावः ॥ ११ ॥

या वा अयावा इति सप्तर्तव्याः ॥ १२ ॥

एतद्यावादिशब्दानामृतसंबन्धित्वात्तैरुपधेया इष्टका अप्यृतव्या इत्युच्यन्ते ॥ १२ ॥

अग्निना विश्वाषाडित्येतेनानुवाकेनेन्द्रतनूरुपदधाति ॥ १३ ॥

इन्द्रतनवो द्वाविंशतिः । विश्वाषाडित्यादिशब्दा इन्द्रतनूविशेषवाचकास्तद्युक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका इन्द्रतनवः ॥ १३ ॥

अभीषाच्चाभिषवी चाभिवयाश्चोर्ध्ववयाश्च बृह-

द्वयाश्च सवयाश्च सङ्खाश्च सहमानश्च सहरवाश्च

सहीयाश्चेत्येतेनानुवाकेनेन्द्रनामायुपदधाति ॥ १४ ॥

अभीषाच्चेति दशेन्द्रनामानि ॥ १४ ॥

प्रजापतिर्मनसाऽधोऽच्छेत् इति त्रयस्त्रिंशतं यज्ञतनूः ॥ १५ ॥

यज्ञतनुप्रतिपादकशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका यज्ञतनवः ॥ १५ ॥

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामीति द्वादश ज्योतिष्मतीः ॥ १६ ॥

ज्योतिष्मतीशब्दयुक्तैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका ज्योतिष्मत्यः । ते च मन्त्रा आरण्यकाण्डे समान्नाताः ॥ १६ ॥

रोहितेषु वा जीमूतेषु सादयामि । अरुणेषु त्वा

जीमूतेषु सादयामि । सितेषु त्वा जीमूतेषु साद-

यामि । नीलेषु त्वा जीमूतेषु सादयामि । कृष्णेषु

त्वा जीमूतेषु सादयामीति पञ्च जीमूताः ॥ १७ ॥

पञ्च जीमूता असमासेन ॥ १७ ॥

कृत्तिका नक्षत्रमित्येतेनानुवाकेनासंस्पृष्टा

नक्षत्रेष्टका उपदधाति ॥ १८ ॥

नक्षत्रशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका नक्षत्रेष्टकाः ॥ १८ ॥

अग्ने रुचः स्थेति सर्वास्वनुषजति ॥ १९ ॥

अग्ने रुचः स्थ प्रजापतेर्धातुः सोमस्येति प्रथमायामेव । सर्वास्वनुषङ्गः, इति प्रत्यक्ष-
वचनादस्मत्सूत्रे सूत्रान्तरे वा ॥ १९ ॥

पूर्णा पश्चादिति पुरस्तात्पौर्णमासीमुपधाय
पूर्वा पूर्वामुपधायापरामपरामुपदधाति ।
आ विशाखाभ्याम् । यत्ते देवा अदधु-
रिति पश्चादमावास्यायामुपधायापरामपरा-
मुपधाय पूर्वा पूर्वामुपदधात्याऽपभरणी-
भ्योऽन्ततः ॥ २० ॥

पूर्णा पश्चादिति पौर्णमासी पुरस्तादग्निरुपदधाति । कृत्तिका नक्षत्रमिति नक्षत्रेष्टकाः
पुरस्तादारभ्य प्रत्यगपवर्गा असंस्पृष्टाश्च परस्परम् । पूर्वामुपधाय कृत्तिका नक्षत्रमिति
ज्योतिषे त्वेत्यन्तेन । एवमपरामपरामा विशाखाभ्याम् । दक्षिणेन स्वयमातृणाया यथा
रीतिर्भवति तथा करोति । यत्ते देवा अदधुरिति पश्चादग्निरुपदधाति उपधायामावास्याम् ।
अनूराधा नक्षत्रं मित्रो देवतेत्यवशिष्टानां नक्षत्रेष्टकानां पूर्वा पूर्वामाऽपभरणीभ्य उपद-
धाति । सहाऽपभरणीभिरसमाप्तेन पूर्ववत् ।

ब्रह्मा—अथोपधाने कंचिद्विशेषं विधत्ते— ‘ यत्संस्पृष्टा उपदध्यादवृष्ट्यै
लोकमपि दध्यादवृष्टुकः पर्जन्यः स्यादसंस्पृष्टा उपदधाति वृष्ट्या एव लोकं करोति
वृष्टुकः पर्जन्यो भवति ’ (तै० सं० ५-३-१) इति इष्टकानां परस्परं स्पर्शं सति
वृष्टेः स्थानस्याऽऽच्छादितत्वात्पर्जन्यो वृष्टिरहितो भवति । असंस्पर्शं तु तच्छिद्रस्य वृष्टि-
स्थानत्वान्मेघो वर्षणशीलो भवति । उपधाने विशेषान्तरं विधत्ते—पुरस्तादन्याः प्रती-
चीरुपदधाति पश्चादन्याः प्राचीस्तस्मात्प्राचीनानि च प्रतीचीनानि च नक्षत्राण्यवर्तन्ते
(तै० सं० ५-४-१) इति । स्वयमातृणाया दक्षिणभागे पूर्वा दिशमारभ्य प्रत्यगवसानाः
कृत्तिकादिविशाखान्ता इष्टका उपदध्यात् । अनूराधाद्यपभरण्यन्ता इष्टकाः स्वयमातृणाया
उत्तरभागे प्रतीची दिशमारभ्य प्रागवसाना उपदध्यात् । स्वयमातृणाया दक्षिणोत्तर-
भागे स्थितयोः पङ्क्त्योर्मध्ये पश्चिमायां दिशि समरूपेणामावास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् ।
स्वयमातृणाया दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः पङ्क्त्योर्मध्ये पूर्वस्यां दिशि समरूपेण पौर्ण-
मास्याख्यामिष्टकामुपदध्यात् । यस्मादेवं तस्माच्छोकेऽपि नक्षत्राणि गोलकस्यापि दक्षिणे
भागे पश्चिमाभिमुखानि, उत्तरभागे तु प्राङ्मुखानित्येवमावर्तन्ते ॥ २० ॥

हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इत्यष्टौ सरितः ॥ २१ ॥

हिरण्यगर्भ इत्यष्टौ सरित उपदधातीत्यर्थः ॥ २१ ॥

विश्वकर्मा दिशां पतिरिति पञ्च

हिरण्येष्टकाश्चतस्रः प्रतिदिशमेकां मध्ये ॥ २२ ॥

हिरण्येष्टकाः प्रतिदिशमसमासेन ॥ २२ ॥

प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वेति चतस्रः शर्कराः

स्वयमातृण्णाः प्रतिदिशम् । [संवत्सरस्य

प्रतिमामिति प्रतिमामत्रैवर्षभ आम्नातः] ॥ २३ ॥

प्राणाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा देवतया, व्यानाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा, अपानाय त्वा चक्षुषे त्वा तथा, वाचे त्वा चक्षुषे त्वा तथा, इति चतस्रः स्वयमातृण्णा उपदधाति ॥ २३ ॥

अग्र आयाहि वीतये । अग्निं दूतं वृणीमहे ।

अग्निनाऽग्निः समिध्यते । अग्निर्वृत्राणि

जङ्घनत् । अग्ने स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य

दिविस्पृशम् । देवस्य द्रविणस्य व इति

पञ्चाह्नां रूपाणि । [अथ व्रतमुपदधाति] ॥ २४ ॥

शाखान्तरस्थाः पठिताः पञ्चाह्नां रूपाणि । अत्र व्रतमुपदधातीति शाखान्तरोक्तम् ।
एवमापस्तम्बेऽपि ॥ २४ ॥

शतायुधायेति पञ्चाज्यानीः । इन्द्रस्य वज्रोऽ-

सि वार्त्रघ्न इति चतस्रो वज्रिणीः प्रतिदिशं

(अश्मन इषुहस्त उपदधाति) पञ्चैके समा-

मनन्ति यो न उपरिष्ठादिति मन्त्रं संनमति ॥ २५ ॥

अज्यानिशब्दोपेतैर्मन्त्रैरुपवेया इष्टका अज्यानयस्ता एता उपदध्यात् । वज्रिणीरुप-
दधाति (तै० सं० ९-७-१) इति ब्राह्मणे विधिर्द्रष्टव्यः । वज्रिणीरश्मनस्ताः प्रतिदि-
शमुपधीयन्ते । असमासेन यो न उपरिष्ठादिति । इषुहस्तेन पञ्चमीति शाखान्तरस्था ।
उपरिष्ठादधायुरभिदासतीति ॥ २५ ॥

अग्ने यशस्विन्यशसे ममर्पयेति चतस्रो राष्ट्र-

भृतः । गायत्रीं पुरस्तादुपदधाति त्रिष्टुभं दक्षि-

णतो जगतीं पश्चादनुष्टुभमुत्तरतः पङ्क्तिं मध्ये ।

गायत्रीं दक्षिणत उपदधाति । एवमनुपूर्वाः
 सर्वाः । सर्वत्राग्निर्मूर्धा । भुवो । जनस्य गोपाः ।
 त्वां चित्रश्रवस्तम । अग्ने तमद्याश्वमित्येता
 आम्नाता भवन्ति ॥ (स्व० ६) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अग्ने यशस्विन्निति राष्ट्रभृतः पुरस्तादग्नेश्चतस्रः । हिरण्येष्टकाभिः सर्वतोमुखमुपदधाति,
 इत्यापस्तम्बः । उपधानम्—‘ यो वा अग्निः सर्वतोमुखं चिनुते ’ (तै० सं०
 ५-७-४) इत्युक्तं ब्राह्मणे । गायत्रीमग्निर्मूर्धेति पुरस्तादुपदधाति । त्रिष्टुभं दक्षिण-
 तोऽग्नेर्भुवो यज्ञस्येति । जगतीं पश्चाज्जनस्य गोपाः । अनुष्टुभमुत्तरतस्त्वां चित्रश्रवस्त-
 मेति । षड्गतिं मध्ये, अग्ने तमद्याश्वमिति । एष सर्वतोमुखोऽग्निर्हिरण्येष्टकाभिश्ची-
 यते ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
 गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

अथ द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

सहस्रस्य प्रमा असीति सहस्रेण हिरण्य-
 शलकैः प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति
 द्वाभ्यां द्वाभ्यां शताभ्याम् । मध्य उत्तमाभ्यां
 षाड्मुखः ॥ १ ॥

सहस्रस्य प्रमा असीत्येतैर्मन्त्रैर्हिरण्यशलकैरूर्ध्वस्थितो न वक्रं शताभ्यां द्वाभ्यामेकै-
 कस्यां दिशि प्रोक्षति, आज्यप्रोक्षणवत् । सहस्रस्येति वचनं द्विसाहस्रादिष्वप्यनूहः ।
 सहस्रादीनामपारिमितवाचित्वात् ॥ १ ॥

इमा मे अग्र इष्टका धेनवः सन्ति त्वतीष्टका धेनूः कुरुते ॥ २ ॥

अनेन मन्त्रेण श्रोण्यन्ते तिष्ठन्नुत्तरा धेनूर्धेनुस्थीनाया एवेष्टकाः कुरुते । यजमानो धेनू-
 करोतीति वैश्वानरसभरद्वाजौ ॥ २ ॥

ऐडिक्या चित्याऽभिमृशत्यारण्येऽनुवाक्या
 भवन्ति ॥ ३ ॥

ऐडिकी चितिः—अग्निरसि वैश्वानरोऽसीत्यनुवाकः । तेनाभिमृशत्यध्वर्युरग्निम् ।

तथाचाऽऽहाऽऽपस्तम्बः—‘ ऐडिक्या चित्याऽध्वर्युराग्निमभिमृश्य ’ इति । तेन धेनु-
करणं याजमानं पुनरध्वर्युग्रहणमभिमर्शनार्थमिति ॥ ३ ॥

शतरुद्रीयं जुहोति जर्तिलयवाग्वा वा गवीधुकय-
वाग्वा वा गवीधुकसक्तुभिर्जर्तिलैः सर्पिषा मृगक्षी-
रेणाक्षीरेण वाऽर्कपर्मनोर्ध्वस्तिष्ठन्नुत्तराध्याया-
मिष्टकायां नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येताननुवाकाः
स्त्रैधं प्रतिविभज्य प्रथमेनानुवाकेनाशीत्या च जानु-
दघ्नेऽशीत्यैव नाभिदघ्नेऽशीत्या यच्च प्रागवताने-
भ्यस्तेनाऽऽस्यदघ्ने सहस्राणि सहस्रश इत्यसंख्या-
तन्दशावतानान् प्रत्यवरोहाञ्जुहोति ॥ ४ ॥ नतो
रुद्रेभ्यो ये दिवीत्यास्यदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो येऽन्त-
रिक्ष इति नाभिदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामिति
जानुदघ्ने ॥ ५ ॥ असंचरेऽर्कपर्णमुदयति ॥ ६ ॥

शतरुद्रीयमिति कर्मनामधेयम् । रुद्रा बहवो यत्रेज्यन्त इति । जर्तिला आरण्य-
तिलाः । तेषां यवाग्वा । कसकै (कुशयवै) गवीधुकैर्वाऽऽरण्यतिलैरेव वा
गवीधुकसक्तुभिरेव वा कुस (श) य [व] सर्पिषेति वैखानसः । तच्च जीर्णं घृत-
मित्येके । अजक्षीरेणाऽऽरण्यानां होममुदङ्मुख उत्तराध्यायामुत्तरस्य पक्षस्योत्तरा-
परकोणस्तस्मिञ्जुहोति विकर्ण्या वा । उत्तरेऽक्षेऽघ्नेः स्वयमातृणायां वा तृतीयायां
यथाऽग्निर्नाऽऽक्रम्यते तथा बध्यते, न प्रचारः । अनुपरिचारोऽप्रदक्षिणं संततधारया
जुहोतीति वैखानसः । अपारिवर्गमेवैनं शमयतीति लिङ्गात् । वाजसनेयिनामपि संतता
होतव्येति स्पष्टवचनान्न मन्त्रान्तेन होमः ।

नमस्ते रुद्र मन्यव इति विभागः पदैस्त्रेधा येषामनुवाकानां तेषां सहस्रयोजन इत्येव-
मन्तास्तिष्ठ आहुतयः । जानुदघ्नेन नाभिदघ्नेनाऽऽस्यदघ्नेन चोत्तराभिस्तिस्रो नमो रुद्रेभ्यो ये
पृथिव्यामित्यादि । आस्यदघ्ने नाभिदघ्ने जानुदघ्ने चैवं हुत्वाऽसमासेन या उत्तमास्ता यजमानं
वाचयति, इति । एता एव यजमानो वाच्यते । एष विधिस्तैत्तिरीयाणाम् । अथवा प्रथमा-
न्नमस्त इत्यारभ्य जानुदघ्ने नमस्तक्षभ्यः स्वाहेति जुहोति । सर्वत्र रुद्रा देवताः ।
रथकारेभ्यश्च व इत्युपक्रम्य नाभिदघ्ने नमः स्वायुधाय च स्वाहेति जुहोति । भाष्यकारस्तु
नमः स्वायुधाय च स्वाहेति हुत्वा सुधन्वन् इत्युत्तरत्राऽऽरम्भ इति । सुधन्वने चेत्या-
रम्याऽऽस्यदघ्ने शेषमन्त्रगणेन प्रागवतानेभ्यः पूर्वमवतानेभ्यस्तासामीशान इत्यास्यदघ्ने
हुत्वा सहस्राणि सहस्रश इत्यसमासेन दशावताना हूयन्ते । केचित्तु—एकादशाव-

तानान्ये वनानीति पठन्ति । विकल्पार्थेऽन्वारोहः । नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्यामित्यसमा-
सेन जानुदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नाभिदघ्ने नमो रुद्रेभ्यो ये दिवि, इत्यास्य-
दघ्ने । एतानेव यजमानं वाचयत्यन्वारोहान् । एतानेव विपरीतान्—नमो रुद्रेभ्यो ये
दिवि, इत्यास्यदघ्ने, नमो रुद्रेभ्यो येऽन्तरिक्ष इति नाभिदघ्ने, नमो रुद्रेभ्यो ये पृथिव्या-
मिति जानुदघ्ने, तं वो जम्भे दधामीत्येवमन्तम् ॥

यद्वा—शतरुद्रीयं जुहोति (तै० सं० ५-४-३) इति । शतमित्यपरिमितत्वं
लक्ष्यते । अपरिमिता रुद्रा यस्मिन्नध्याये प्रतिपाद्यन्ते सोऽध्यायः शतरुद्रीयः । जर्तिला
आरण्यातिलाः । गर्वाधुका आरण्यगोधूमाः । अथवाऽजक्षीरेण जुहुयात् । अर्चनीयेन
पूज्येन प्रवर्ग्यघृतेन तथाविधेनाजारोमसंघातेन चोत्पन्नत्वादस्य स्थावरस्यार्कनाम संपन्नम् ।
तेनार्कपर्णेन जुहुयात् । तत्र त्रेधा विभाग एवं करणीयः—नमस्ते रुद्रेत्यारभ्य सभा-
पतिभ्यश्च वो नम इत्यन्तः प्रथमो भागः । नमो अश्वेभ्य इत्यारभ्यावार्याय चेत्यन्तो
द्वितीयो भागः । नमः प्रतरणाय चेत्यारभ्य य एतावन्तश्चेत्यृचा सहितस्तृतीयो भागः ।
त्रिष्वप्याहुतिषु क्रमेण जानुदघ्नादिदेशेषु स्तुग्धारणं हस्ताभिनयेन व्याख्यातम् । नमो
रुद्रेभ्य इत्यादयस्ता अध्वर्युर्यजमानं वाचयेत् । यत्र पशवो न संचरन्ति तत्रार्कपर्ण-
त्यागः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

अर्कपर्णस्य परित्यागदेशमह—

यं द्विष्यात्तस्य संचरे पशूनां न्यस्येयः प्रथमः

पशुरभितिष्ठति स आर्तिमाच्छेति ॥ (ख० ७) ॥

शतरुद्रीयस्य ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

यं पुरुषं यजमानो द्विष्यात्तस्य पशूनां संचरप्रदेशे तदर्कपर्णं परित्यजेत् । तत्त्यक्तं
पर्णं यः पशुः प्रथम इतरेभ्यः पशुभ्यः पूर्वः सन्नभिक्रम्य तिष्ठति स म्रियेत । इदं
शतरुद्रीयस्य ब्राह्मणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

यो रुद्रो अग्नौ यो अप्सु य ओषधीष्विति रौद्रं
गावीधुकं चरुं पयसि शृतं यस्यामिष्टकाया५ शत-
रुद्रीयं जुहोति तस्यां निदधाति ॥ ८ ॥ तिसृध-
न्वमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ ९ ॥ वसवस्त्वा
रुद्रैः पुरस्तात्पान्तिवति प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्प्र-
तिदिशमाज्येनाग्निं प्रोक्षति ॥ मध्य उत्तमेन प्राङ्-
मुखो यत्ते रुद्र पुरो धनुरिति प्रदक्षिणमनुपरिक्रा-
मन्प्रतिदिशं नमस्कारैरुपतिष्ठते मध्य उत्तमेन
प्राङ्मुखः ॥ १० ॥

यो रुद्रो अग्नाविति रौद्रं रुद्रदेवत्यम् । एतेन यजुषोत्तरापरस्यां स्वकृत्या इ(ये)ष्टका
सैवोपद(सर्वोप)धानस्यान्ते क्रियते चरमायामिष्टकायां निदध्यादिति तस्यां प्रतिष्ठाप्यो
गावीधुकश्चरुः । अन्यस्यां वा यस्यां शतरुद्रीयं जुहोति । पाषाणा निखन्यन्ते वाजसने-
यिनाम् । जानुदघ्ने उपधाय, तैत्तिरीयाणामप्युपधानं चित्यादि क्रियते, अपामुपस्पर्शने
कृते । तिसृभिरिषुभिर्धनुर्ददाति यजमानोऽध्वर्यवे, अयाचितं न कर्मकृतमिति । यस्ते रुद्र
पुरो धनुरिति यजमानस्यैवोपस्थानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

उदकुम्भमादायाश्मानमवधायाम्नूजमिति त्रिः
प्रदक्षिणमग्निं परिषिञ्चन्पर्येति ॥ ११ ॥

अध्वर्युर्गृहीत्वोदकुम्भमश्मन्नूर्जमिति त्रिः प्रदक्षिणं परिषिञ्चन्गच्छति ॥ ११ ॥

निधाय कुम्भं त्रिरपरिषिञ्चन्प्रतिपर्येति । यद्य-
भिचरोदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य प्राणं प्रक्षि-
णोमीति दक्षिणस्यां श्रोण्यां कुम्भं प्रक्षिणोति ।
द्वेष्यस्य नाम गृह्णाति ॥ १२ ॥

निधाय कुम्भं स्थापयित्वा घटम् । अश्मस्ते क्षुद्रमुमिति नामग्रहणं शत्रोः । देव-
दत्तं ते शुगृच्छतु यं द्विप्म इति त्रिरेव पुनर्निवर्तते । त्रिः परिषिञ्चन्पर्येति (तै० सं०
१-४-४) इति वचनात् । केचित्तु-कुम्भं पुनर्गृह्णन्ति यद्यभिचरेद्यजमानः प्रतिनिवृत्त्या-
ध्वर्युरिदमहं देवदत्तस्य भार्गवस्याऽऽयुः प्रक्षिणोमीत्यनेन मन्त्रेण दक्षिणस्यां स्वक्त्या-
माग्नेयकोण उत्तरे वा कुम्भं भिन्द्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पृष्ठैरुपतिष्ठते । गायत्रेण पुरस्तात् । बृहद्रथंत-
राभ्यां पक्षौ । ऋतुस्था यज्ञायज्ञीयेन पुच्छम् ।
दक्षिणस्यां श्रोण्यां वारवन्तीयं गायत्युत्तरस्यां
वामदेव्यमपि पक्षं प्रति प्रजापतेः साम ऋचं
गायति ॥ १३ ॥

तां पृष्ठैरुपतिष्ठतेऽध्वर्युः सामादिभिः । तान्यध्वर्युर्गायेदिति वाजसनेयिनः श्रुतेः ।
छन्दोगानां वा तेषां विधानात् । गायत्रेण साम्ना पुरस्तादुपतिष्ठते रथंतरेण दक्षिणं पक्षं
बृहतोत्तरम्, अल्पात्तरम् (पा० सू० २-२-३४) इति बृहतः पूर्वनिपातः ।
ऋतुस्था यज्ञायज्ञीयं साम तेन पुच्छं, दक्षिणा या श्रोणी तस्यां वारवन्तीयेनोपस्थानम् ।
केचिदुत्तरस्यां योऽग्निस्तमुपतिष्ठत इति वर्णयन्ति । वामदेव्यस्य स्थाने तैत्तिरीयकश्रुत्यैत-

मपि दक्षिणस्याऽऽत्मनश्च या परा स्वाक्तिः प्रजापतेः साम्ना तत्रोपस्थानं प्रजापतेर्हृद-
यम् ॥ १३ ॥

इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिस्तस्य त इष्टस्य
वीतस्य द्रविणेऽह भर्क्षीयेति स्तुतशस्त्रयोर्दोहे यज-
मानं वाचयति ॥ १४ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १४ ॥

पिता मातरिष्वेति संचितोक्थ्येन होताऽऽशंसति ।

होतर्यकामयमानेऽध्वर्युः ॥ १५ ॥

स्तुतशस्त्रयोर्दोहे यजमानं वाचयतीत्यनुकर्षः । तस्मिंस्तुते स्तुतस्य स्तुतमसीति यज-
मानो वाच्यतेऽध्वर्युणा, पिता मातरिष्वेति संचितस्याग्नेर्यच्छस्त्रं तेन होताऽग्नेः पश्चात्स्थितः
(सन्) शंसति । अकामयमानेऽनिच्छति होतरि शंसनं कर्तुमध्वर्युरेव शंसति । पिता
मातरिष्वेत्यारभ्य पादानुतक्षुरिति विरम्य बृहस्पतिरूक्था मदानी × शशिसिपदित्येतामेव
त्रिः । पराचाऽनुशंसतीति वचनात् । अथवा बह्वृचानामेका अशिरश्मि(स्मि)जन्मना,
इत्यनूच्यत इति सकृदेव प्रयोग इति भाष्यकृतम् । इदानीं शस्त्रस्य शस्त्रमसीति वाच-
यति यजमानम् ॥ १५ ॥

अत्र धेनूः करणमेके समामनन्ति ॥ (ख० ८) ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ १६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां

प्रयोगचन्द्रिकाया द्वादशप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥

=====
अथ द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः

अवकां मण्डूकं वेतसशाखां च दीर्घवंशे प्रवध्य
समुद्रस्य त्वाऽवाकयाग्रे परिव्ययमसीति सप्तभिर-
ष्टाभिर्वाऽग्निं विकर्षति ॥ १ ॥

अवकां शैवालं वेतसस्य वज्जुलस्य शाखां मण्डूकं च दीर्घेऽपरिमिते वंशे बद्ध्वा पुरुष-
मण्डूकेन विकर्षति दीर्घवंशे बद्ध्वेति वैखानसः ॥ समुद्रस्य त्वेति सप्तभिरष्टाभिर्वा ऋग्भिरग्निं
विकर्षति विलिखति । अथवा—योऽयं वेतसः सोऽयमपां पुष्पस्थानीयोऽप्सु

जायमानत्वात् । याश्चावकाः शैवालाभिधाता अपां शरः सारं दध्मो मण्डमिव । तस्मादेताभ्यामग्निं विकर्षेत् । पूर्वोक्तद्रव्यद्वयेन मह मण्डूकस्यापि विकर्षणसाधनत्वं विधत्ते—‘यो वा अग्निं चितं प्रथमः पशुरधिक्रामतश्चिरो वै तं शुचा प्रदहो मण्डूकेन विकर्षत्येष वै पशूनामनुपजीवनीयो न वा एष ग्राम्येषु पशुषु हितो नाऽऽरण्येषु तमेव शुचाऽर्पयति’ (तै० सं० १-४-४) इति । गोमहिषाजादीनां मध्ये यः पशुरिममिष्टकाभिश्चितमग्निं प्रथममाधिरुह्य पादेनाऽऽक्रामति तं पशुं संतापेन प्रदध्मुमयमग्निः प्रभुर्भवति । तस्मात्पश्चन्तरेण विकर्षणं न कुर्यात्किंतु मण्डूकेन कुर्यात् । मण्डूकश्च यागयोग्येषु ग्राम्येष्वारण्येषु च पशुष्वनन्तर्भावाल्लोकेऽपि गोमहिषादिवदुपयोगादर्शनाच्च केनाप्युपजीव्यो न भवति । अतस्तेन विकर्षणे तमेव मण्डूकं संतापेन योजयति ॥ १ ॥

अनुगमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान् संल्लोभ्य सर्वान्तसमु-
द्भूतोत्करे न्यस्यति ॥ २ ॥ यं द्विष्यात्तमुपस्पर्शयेत् ॥ ३ ॥

विकर्षन्नेवानु गमयित्वा मण्डूकस्य प्राणान् प्राणस्थानानि नासिकाद्यादीनि सर्वाणि संल्लोभ्य यथा न ज्ञायन्तेऽङ्गानीयं नासिका इमे अक्षिणीति तथा कृप्यते । उत्करे शेषमु-
दस्यति । यं द्विष्याद्यजमानस्तमेतैरवकादिभिः स्पृशेत् ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वयं कृष्णानः सुगम [प्र]यावं तिग्मशृङ्गे वृषभः
शोशुचानः । प्रतनं सधस्थमनु पश्यमाना आ-
तन्तुमग्निर्दिव्यं ततान ॥ त्वं न तन्तुरुत सेतुरग्रे-
त्वं पन्था भवसि देवयानः । त्वयाऽग्रे पृष्ठं वय-
मारुहेमाथा देवैः (वः)सधमादं मदेम । अतिसर्गं
ददतो मानवायर्जुं पन्थानमनुपश्यमानाः । अजुषन्त
मरुतो यज्ञमेतं वृष्टिर्देवानाममृतं स्व(सुव)-
विदम् । आ वर्तमानो ज्वनस्य मध्ये प्रजा
विकुर्वञ्जयन्विरूपाः । संवत्सरः परमेष्ठी धृतव्र-
तो यज्ञं नः पान्तु रजसः परस्तात् । प्रजां ददातु
परिवत्सरो नो धाता ददातु सुमनस्य मानः ।
बह्वीः साकं बहुधा विश्वरूपा एकव्रता मामभि-
संविशवित्तिवति पञ्चान्वारोहाञ्जुहोति ॥ (ख० ९) ॥ ४ ॥

जुहो पञ्चगृहीतं गृहीत्वा स्वयं कृष्णान इत्यादिचित्येऽनावन्वारोहनामकं होमं
कुर्यात् । सर्वत्राग्निर्देवता ॥ ४ ॥

पृथिवीमाक्रामिषं प्राणो मा मा हासीदिति
कृष्णाजिनस्योपानहवुपमुञ्चतेऽन्यतरां वा ॥ ५ ॥

काष्णीं (ष्ण्यौ) कृष्णमृगस्य चर्मणा कृतावुपानहौ लङ्गयति । एकां वा ॥ ५ ॥
अपामिदं न्ययनं नमस्ते हरसे शोचिष इति
द्वाभ्यामग्निमधिक्रामति ॥ ६ ॥

द्वाभ्यामृभ्यामग्निमधिरोहति चितिमध्वर्युः ॥ ६ ॥

जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वा नृषदे वडिति पञ्चभि-
रक्षण्याऽग्निं व्याघारयति । यथोत्तरवेदिम् । ७ ॥

सुवर्षिदे वडित्यन्तः । पञ्चभिर्मन्त्रैरग्निं (ग्नौ) व्याघारणं स्वयमातृणायां वेत्यापस्तम्ब-
बोधायनौ । उत्तरवेदिवत् । अक्षण्या विधानं ब्राह्मणे—‘नृषदे वडिति व्याघारयति’
इत्यारभ्य—‘अक्षण्या व्याघारयति तस्मादक्षण्या पशवोऽङ्गानि प्रहरन्ति प्रतिष्ठित्यै ।
(तै० सं० ५-४-५) इति ॥ ७ ॥

ये देवा देवानामिति द्वाभ्यां दध्ना मधुमिश्रेण दर्भ-
शुमुष्टिनाऽग्निमनु परिचारमवोक्षति ॥ ८ ॥

स्तुष्वित्यन्तः । द्वाभ्यामृभ्यामनु परिचारं गत्वा प्रदेशमग्नौ व्यवोक्षणं करोति,
दध्ना मधुमिश्रेण दर्भाणां च महता मुष्ट्या गृहीत्वाऽग्निं विविधमवोक्षति । गुरुः स्थूलो
दर्भमुष्टिर्मुष्टिरिति भाष्यकृत् ॥ ८ ॥

कूर्मपृषन्तं कृत्वा प्राणदा अपानदा इति प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

यथा कूर्मपृष्ठं भवति नानाबिन्दुचित्रितं तथा पृष्ठमध्ये कृत्वा । (ए)कस्य मन्त्रः
प्राणदा अपानदा इति । तूष्णीं यजमानः प्रत्यवरोहति ॥ ९ ॥

जुह्वां पञ्चगृहीतं गृहीत्वाऽग्निस्तिग्मेन शोचिषा
सैनाऽनीकेनेति संहिताभ्यामग्नयेऽनीकवत्
एकामाहुतिं जुहोति ॥ १० ॥

अग्निस्तिग्मेनेति द्वाभ्यामेकाहुतिः, अग्निरनीकवान्देवताज्ञानं कर्माङ्गम् ॥ १० ॥

षोडशगृहीतेन क्षुचं पूरयित्वा य इमा विश्वा
भुवनानि जुह्वदिति सूक्ताभ्यां नाना वैश्वकर्मणा-
नि जुहोति । सर्वाभिर्वा ॥ ११ ॥

षोडशगृहीतेनाऽऽज्येन जुह्वं संपूर्य विश्वकर्मा सर्वकर्मा येषां देवता वैश्वकर्मणानि,
तानि जुहोति । य इमा विश्वा भुवनानीत्यारभ्य, अपां गर्भं व्यदधात्पुरुषा स्वाहेत्येका-

हुतिः । चक्षुषः पितेत्यारभ्य, अयमुग्रो विहव्यो यथाऽसत्त्वाहेति द्वितीयेन सूक्तेन
नानासूक्ताभ्यां सूक्तेन सूक्तेनाऽऽहुतिद्वयमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रेदं चिन्त्यते— किमयं वैश्वकर्मणहोमः प्रतिमन्त्रं पृथकार्थः किंवा सूक्तद्वयं
सहोच्चार्य सकृदनुष्ठेय आहोस्विदेकैकं सूक्तमुच्चार्यानुष्ठेय इति । तत्राऽऽद्यं पक्षद्वयं
शाखान्तरगतत्वेनाङ्गीकरोति—

यं कामयेत चिरं पाप्मनो निर्मुच्येतेत्येकैकं तस्य
जुहुयात् । यं कामयेत ताजक्पाप्मनो निर्मुच्येते-
ति सर्वाणि तस्यानुदृत्य जुहुयात् ॥ १२ ॥

एकैकमन्त्रहोमेन शनैः शनैः पापनिर्मोको भवति । सर्वसूक्तहोमेन तु तदानीमेव
पापनिर्मोकः । पृथक्सूक्तद्वयेऽपि सामर्थ्यं पृथक्संपादितं भवति । अपि च सूक्तद्वित्वं
यजमानस्य प्रतिष्ठायै संपद्यते । तस्मादयमेव पक्षः श्रेयानित्यर्थः ॥ १२ ॥

समुद्राय वयुनाय सिन्धूनां पतये नम इति
यद्येनमुदकेऽभिविन्देदञ्जलिनोदकमादायाप्सु जुहु-
यात् । अयज्ञसंयुक्तः कल्पः ॥ (ख० १०) ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥
यद्येनं पुरुषमुदके वर्तमानस्य विन्देत् भीर्भीतिर्जायेतेत्यर्थः । शुचिभूतोदकञ्जलि-
मादाय—समुद्राय वयुनायेति तास्वेवाप्सु जुहुयात्, यासु भयमुत्पन्नम् । यथालिङ्गं
त्यागः ॥ १३ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

उत्तमाभ्यामापराहिकीभ्यां प्रवर्ग्योपसद्भ्यां
प्रचर्योदेनमुत्तरां नयेति तिसृभिर्घृतोपिता-
रित्सः समिध आहवनीयेऽभ्यादधाति ॥ १ ॥

आदधाति प्रक्षिपति । अन्यत्स्पष्टम् ॥ १ ॥

उदु त्वा विश्वे देवा इत्यग्निमुद्यच्छते ॥ २ ॥

इध्मं प्रणयनीयं क्षिप्त्वा सिकताभिश्चोपयम्य, अग्नये प्रणीयमानायेति संप्रैषः ।
उदु त्वा विश्वे देवा इत्यग्निरुद्यमनं कृत्वोद्यतहोमः ॥ २ ॥

पञ्च दिशो दैवीर्यज्ञमवन्तु देवीरिति षड्भिर्हरति ॥ ३ ॥

जुषन्तामित्यन्तः । प्रथमायां त्रिरनूक्तायां पञ्च दिशो दैवीरिति हरत्याग्नीध्रादिति शेषः । यदाऽपि षड्भिस्तदाऽपि पञ्चम्यावृत्तिः । षड्भिर्हरति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं हरति' (तै० सं० १-४-६) इति ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आशुः शिशान इति दक्षिणतो ब्रह्मा दशर्चेनाप्रति-
स्थेनान्वेति । मैत्रावरुणो ब्राह्मणाच्छसी वा ॥ ४ ॥

आशुः शिशान इति दशर्चेन दक्षिणतोऽग्नेः स्थितो ब्रह्माऽनुगच्छति, मैत्रावरुणो वा । यदाऽप्रतिस्थं द्वितीयो होता' (तै० सं० १-४-६) इति ब्राह्मणाद्ब्रह्मणस्य द्वितीयो होता ब्राह्मणाच्छसी । प्रतिप्रस्थाता वेत्यापस्तम्बः ॥ ४ ॥

विमान एष दिवो मध्य आस्त इति द्वाभ्यामा-
ग्नीध्रेऽश्मानं निदधाति ॥ ५ ॥

आग्नीध्रो यस्मिन्प्रदेशे भविष्यति (भवेत्) स आग्नीध्र इति तस्मिन्प्रदेशे विमान एष दिव इति द्वाभ्यामश्मानं निदधाति, उपधानार्थं शुभ्रप्रस्तरम् । मध्ये दिवो निहितः पृश्नि-
रश्मेति लिङ्गात् । मध्य उपधानकाले उपधीयते ॥ ५ ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृशन्निति चतसृभिरा पुच्छादेति ॥ ६ ॥

अग्नीध्रं निर्गत्य पुच्छपर्यन्तमेतैर्मन्त्रैर्गच्छेत् । द्वितीया त्वनवसाना ॥ ६ ॥

प्राचीमनु प्रदिशमिति पञ्चभिरग्निमाक्रमन्ते ॥ ७ ॥

स्वस्तीत्यन्तः । पञ्चाभिरग्निमधिरोहत्यध्वर्युः ॥ ७ ॥

कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा दध्ना वौदुम्बरीं
सुचं पूरयित्वा नक्तोपासा, अग्ने सहस्राक्षेति स-
हितभ्यां स्वयमातृणायामेकाहुतिं जुहोति
॥ ८ ॥

अधिरुह्य नक्तोपासाऽग्ने सहस्राक्षेति द्वाभ्यामृग्भ्यां संहिताभ्यां देवा अग्निं धारयन्द्र-
विणोदा अग्ने सहस्राक्षेत्येवं संहिताभ्याम् । अन्ये त्वाहुः— अवसानं क्रियते नोच्छ्रस्यते,
मध्य ऋचोः । दध्नः पूर्णामौदुम्बरीमेताभ्यामृग्भ्यां हूयते स्वयमातृणायाम् । अग्निर्दे-
वता । एतन्मन्त्रमाध्यं होमं ब्राह्मणे— ' दध्नः पूर्णामौदुम्बरीं स्वयमातृणायाम् जुहोति '
(तै० सं० १-४-७) इति विदधाति । जुहूसदृशी काचित्पुत्रगौदुम्बरी ॥ ८ ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमित्युच्यमाने सुपर्णोऽसि

गरुत्मान्पृथिव्याः सीदेति तिसृभिः स्वयमातृणायामग्निं
प्रतिष्ठापयति द्वाभ्यां वा ॥ ९ ॥

ऊर्णावन्तं प्रथमः सीद योनिमिति होतुः शब्दं श्रुत्वा पाशुकाः संभराः पारिध्याद-
पोऽनवतीर्ण एव विश्वायुरसीति । यदेतान्तसंभरान्तसंभरति, इति श्रुतेः । अग्रेरधस्तात्
क्रियते, अन्यस्मै प्रदायाग्निम् । उत्तरवेदिविकारत्वादग्रेः । अग्रेर्मस्मासीति संभरा गुग्गु-
लसुगन्धितेजनोर्णाः स्तुकाः—सुपर्णोऽसि गरुत्मानिति तिसृभिः स्वयमातृणायाम् संभा(भ)-
वत्यां प्रतिष्ठापनमग्रेः सुपर्णोऽसि गरुत्मान् भासाऽन्तरिक्षमा पृण (इति द्वे ऋचौ वा),
आजुह्वान इति वार्गवसानवती, अनवसाने तु पूर्वे प्रतिष्ठापितेऽग्नावग्रेः पुरीषमसीत्युत्तरत
उपयमनी(न्यां)न्युप्य ॥ ९ ॥

प्रेद्धो अग्रे दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीः समिध-
मादधाति । विधेम ते परमे जन्मन्नग्न इति वैकङ्क-
तीः सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामिति शमीमयीम् ।
शमीमयीं पूर्वामेके समामनन्ति । वैकङ्कतीमुत्तराम्
॥ (ख० ११) ॥ १० ॥

मनुष्व त्वेत्युपसमिन्धनं, समिन्धनार्थत्वात्प्रकृतस्योपसमिन्धनस्य वैकृतमन्त्रेण—
प्रेद्धो अग्न इत्यौदुम्बरी, आधीयते । विधेम त इति वैकङ्कती । ताः सवितुरिति
शमीमयीम् । शमीमयी पूर्वा वैकङ्कत्युत्तरा च शाखान्तरस्था । केचित्तु—सर्वत्र समिध-
मादधातीत्यनुवर्तत इति पठन्ति ॥ १० ॥

अग्रे तमद्याश्वमित्यक्षरपङ्क्त्या जुहोति ॥ ११ ॥

चित्तिं जुहोमि, अग्रे तमद्याश्वमिति द्वे आहुती हुत्वेत्यापस्तम्बः ॥ ११ ॥

जुहूः सुचं च संमृज्य चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन
द्वादशगृहीतेन वा सुचं पूरयित्वा सप्त त इति
पूर्णाहुतिं जुहोति ॥ १२ ॥

आज्येन चतुर्गृहीतेनाष्टगृहीतेन द्वादशगृहीतेन वा सुचं पूरयित्वा प्राकृती पूर्णा-
हुतिः । अग्निः सप्तवान्देवता । द्वादशगृहीतेनाऽऽज्येन पूर्णा जुहूस्तया जुहुयादित्यर्थः
॥ १२ ॥

तां जुह्वदिह सोऽस्त्विति दिग्भ्योऽग्निं मनसा ध्यायति ॥ १३ ॥
तां जुह्वद्यो दिक्वाग्निरिह सोऽस्त्विति ध्यानम् । ततोऽतिमुक्तीः—अग्निर्यज्ञं नयतु

प्रजानन्नित्येवमाद्याः पशुबन्धवत्प्रणयनोपदेशात्तन्मते तु व्याघारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा पाशुकान्तसंभारान्नुप्यति (ते) संभारा एवोप्यन्ते, ततः परिधयो लुप्यन्त इति । अत्राप्याहाऽऽपस्तम्बः—आ वेदिप्रोक्षणात्कृत्वा, (आप० श्रौ० १७-६-१) इति । सह वेदिप्रोक्षणेनेत्याभिविधिः । तस्मादाहोत्तरत्र वेद्यास्तरणादि सौमिकं कर्म प्रतिपद्यते, इति । अग्निवत्त्युत्तरं परिग्राहं परिगृह्णातीति । अनुवीक्षणान्तं कृत्वा शाखामाहृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया वत्सापकरणम् । अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशप्रशातनोपवेशान्तं करोति । गोमयलेपनान्तं कृत्वा कुम्भ्याः प्रोक्ष्य बर्हिस्त्रिवेदिमिति प्रोक्षति लौकिकेनोदकेन तूष्णीकेन ॥ १३ ॥

वैश्वानरीयस्य तन्त्रं प्रक्रमयति । तत्र यावत् क्रियते तद्व्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥

वैश्वानरस्याग्नेस्तन्त्रमङ्गसमुदायं प्रक्रमयत्यारभ्यते कर्तुं बर्हिः प्रस्तरवर्जं यदा ध्रुवा प्रस्तरे साद्यते परिस्तरणानीधमाधारसमित्प्रथमा प्रयाजानूयाजसमित्, त्रीन्परिधीनेकाऽसमिधं यज्ञायुरनुसंचरानितीधमन्त्र इधमप्रवृश्चनानि निदधाति । १४ ॥

वेदं कृत्वाऽग्नीन्परिस्तीर्य पाणी प्रक्षाल्योलपरा-
जीऽस्तीर्त्वा यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति ॥ १५ ॥

वेदं कृत्वा समूहन्त्यग्न्यागारमायतनोपलेपनादि क्रियते पूर्वमकृतमिति । अग्नीन्परिस्तीर्य पाणिप्रक्षालनादिकर्म प्रतिपद्यते कर्तुम् । यथार्थं पात्राणि न दर्शपूर्णमासवत्सर्वाणि प्रयुनक्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥

न प्रणीताः प्रणयति ॥ १६ ॥

विमोकाद्यभावात् ॥ १६ ॥

निर्वपणकाले वैश्वानरं द्वादशकपालं निरुप्य सप्त
मारुतान्तसप्तकपालान्निर्वपति ॥ १७ ॥

अग्नेर्वैश्वानरस्य द्वादश कपालानि मारुतानां सप्तकपालमिति । केचित्तु—सर्वाण्यपराणि प्राशित्रहरणेडापात्रमन्वाहार्यस्थालीवर्जानि पूर्वाणीति । निर्वपणकाले प्राप्ते-अग्नेर्वैश्वानरस्य निर्वपं कृत्वा सप्त मारुताः सप्तकपालास्तस्मिंश्च शूर्पे पृथक् ॥ १७ ॥

तूष्णीमुपचरिता मारुता भवन्ति ॥ १८ ॥

तूष्णीमुपचरितत्वाद्बर्हिहोमा एत इति । अत उपसादनप्रोक्षणादयस्तूष्णीमवहननफलीकरणप्रक्षालनवेक्षणोत्पवनकपालोपधानाधिश्रयणादीनि पृथक्तूष्णीमुपचरितत्वात् ॥ १८ ॥

यजुरुत्पूताभिः संयौति । अभिवासित आप्यलेपं
निनीय । संप्रैषेण प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥ यदन्यादि-

कृत्वा

ति ।

१)

कर्म

इत्य

ान्तं

नो-

ध्मावर्हिषः पत्नीसंनहनाच्च तत्संप्रेष्यति ॥ २० ॥

पिष्टेषु यजुरुत्पूताभिराद्भिः संयौति । संप्रैषकाले पत्नीवर्जं संप्रेष्यति । नित्यः
संप्रैषः । अन्वास्ते तु पत्नी ॥ १९ ॥ २० ॥

यत्प्रागाज्यग्रहणात्तत्कृत्वा ध्रुवायामेव गृह्णाति ॥ २१ ॥

आज्यग्रहणकाले ध्रुवायामेव गृह्णाति, प्रयाजानूयाजाभावात् ॥ २१ ॥

प्रोक्षणीरभिमन्त्र्य ब्रह्माणमामन्त्र्य वेदिं प्रोक्ष्य

प्रोक्ष्यवशेषं निनीय पवित्रे अपिसृज्य ध्रुवाः

स्रुवं च सादयति ॥ २२ ॥

प्रोक्षणीनामभिमन्त्रणादि कर्म प्रतिपद्यत इत्यापस्तम्बोक्तेः प्रकृतिवत् । पुनर्वचनात् ।
इतरथा तूष्णीकं प्रोक्षित इति न क्रियते वेदिप्रोक्षणम् । तेन निवर्तते । सर्वत्रोपसत्सु
स्फुटदर्शनात् । स्तरणकालेऽपरेणाग्निं बर्हिस्तीर्त्वा । एकाऽऽधारसमिति । वीतिहोत्रमिति ।
सर्वमन्यत्प्रकृतिवत् । ध्रुवां स्रुवं च सादयति प्रस्तरे बर्हिषि वा ॥ २२ ॥

एषाऽसददिति मन्त्रः संनमति ॥ २३ ॥

एतावसंदतामित्यभिमन्त्रणं ध्रुवायाः स्रुवस्य च ॥ २३ ॥

विष्ण्वसि वैष्णवं धाम प्राजापत्यमित्याज्यमभिमन्त्रयते ॥ (स्व० १२) ॥ २४

विष्ण्वसीति ध्रौवस्याऽऽज्यस्याभिमन्त्रणम् ॥ २४ ॥

वैश्वानरमासाद्य मारुतानासादयति ॥ २५ ॥

कपालवत्पुरोडाशादित्याद्यासन्नाभिमर्शनान्तं प्रकृतिवत् । आग्नेयविकारवत्तूष्णीकं
मारुतानाम् ॥ २५ ॥

उच्चैर्वैश्वानरस्याऽऽश्रावयति ॥ २६ ॥

इदानीमेव वेदानिधानं वेद्यन्तान्परिस्तरणं होतृषदनपारिकल्पनं च । ततः सामिधेन्यः ।
उपवां(वी)जनं वेदेन । ध्रौवाधारः । न संप्रेष्यति—अग्नीत्परिधीनिति च । इदानीमपि
न संमार्ष्टि पारिधीनग्निं च । ततः प्रवरो दैवस्य मानुषस्य च । नापि प्रयाजा इज्यन्ते ।
न तेभ्य आज्यम् । तत आवाहनप्रतिषेधः क्रियते । प्रचर्य चाऽऽज्यभागाभ्याम् । जुह्वा-
मुपस्तीर्य कृत्स्नं वैश्वानरमवदाय तूष्णीमवदानानि । तत अवदानानीत्यवस्थाभिधेयाभा-
वात् । द्विरभिधारणं चतुरवत्तं जुहोतीति । उच्चैर्मध्यमादपि स्वराद्वैश्वानरस्याऽऽश्रवणं
भवति ॥ २६ ॥

सर्वहुतमपर्यावर्तयञ्जुहोति ॥ २७ ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ २७ ॥

ईदृङ्चान्यादृङ्चेत्यासीनो हस्तेनोपाऽशु मारुतान्स-

बहुतान्गणेन जुहोति ॥ २८ ॥ पूर्व पूर्व गण-
मनुद्रुत्योत्तरेणोत्तरेण जुहोति ॥ २९ ॥ स्वत-
वाश्च प्रधा १ च सांतपनश्च गृहमेधी च क्रीडी
च साकी चोर्जिषी चेत्युत्तमं गणमनुद्रुत्य प्रथ-
मेन जुहोति ॥ ३० ॥

उपांशु मारुतान् प्रतिनिवृत्य वैश्वानरं हुत्वा ह्यन्ते दर्विहोमाः । ईदृच्चेत्यनुद्रुत्य
शुक्रज्योतिश्चेति होमः । सर्वत्र मरुतो देवता । शुक्रज्योतिश्चेत्यनुद्रुत्य ऋतजिच्चेति
होमः । ऋतजिच्चेत्यनुद्रुत्याऽऽरण्यकेन धुनिश्चेति होमः । धुनिश्चेत्यनुद्रुत्य ऋतश्च
सत्यश्चेति होमः । ऋतश्च सत्यश्चेत्यनुद्रुत्य स्वतवाश्चेति होमः । स्वतवांश्चेत्यनुद्रुत्य
ईदृक्षास इति होमः । ईदृक्षास इत्यनुद्रुत्य ईदृच्चेत्यादृच्चेति होमः । गणेन गणेन वा
होमः । तथाऽपि चतुर्थ अरण्योऽनुवाकः । षष्ठश्च स्वतवान् । सर्वतो वा वेष्टयते मारु-
तैर्वैश्वानरम् । आपस्तम्बे तु स्वतवांश्चेति षष्ठो मितासश्चेति होम एवाऽपङ्गः । नानुदङ्गो
मानुषीश्वानुवर्त्मानो भवन्तु स्वाहेत्यन्तोऽनुषङ्गस्य ।

अथवा—अत्रत्येषु मन्त्रेष्वाम्नाताः पञ्च गणाः । आरण्यकाण्ड आम्नातो धुनिश्च
ध्वान्तश्चेत्यपरो गणः । सूत्रान्तरोक्तः स्वतवानित्यादिरैकः । अतो ब्राह्मणे तु सप्त
भवन्ति सप्त गणा वै मरुतो गणश एव विशमवरुन्धे ' (तै० सं० ९-४-७)
इति पुरोडाशानां संख्या द्रष्टव्या । होमकाले मन्त्रोच्चारं कंचिद्विशेषं विधत्ते—' गणेन
गणमनुद्रुत्य जुहोति ' (तै० सं० ९-४-७) इति । यदा प्रथमगणेन हुत्वा
द्वितीयगणेन जुहोति तदानीं प्रथमगणमुच्चार्य पश्चाद्द्वितीयगणेन जुहोति । तथा द्विती-
यगणमुच्चार्य तृतीयगणेन जुहुयात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

इन्द्रं दैवीर्विशो मरुतोऽनुवर्तमान इति हुत्वोपतिष्ठते ॥ ३१ ॥

यजमान इति शेषः ॥ ३१ ॥

यदि कामयेत विशा क्षत्रं हन्यामिति ग्राम्येऽनु-
वाक्यस्य गणस्य त्रीणि चत्वारि वा पदान्यनू-
(पादाननू) च्यारण्येऽनुवाक्यस्य शेषेण जुहो-
ति ॥ ३२ ॥ एवं त्रिभिरादितो यथासमाम्नातं
ग्रामेऽनुवाक्यस्य यथा पूर्वैरेवं त्रिभिरुत्तरैर्ग-
णैः ॥ ३३ ॥ यदि कामयेत क्षत्रेण विशं हन्या-
मित्यारण्येऽनुवाक्यस्य षट्सु पदान्तरालेषु षड्ग-
णानोप्य ग्रामेषु वाक्यं जपित्वाऽऽरण्येन वाक्य-

शेषं जुहोति ॥ ३४ ॥ एवं त्रिभिरादितो यथा-
समाम्नातं ग्रामेऽनुवाक्येन यथा पूर्वैरेवं त्रिभिरुक्त-
रैर्गणैः ॥ ३५ ॥

यदि कामयेत यजमानः क्षत्रं क्षत्रिया वैश्येभ्य ओजस्विनः स्युरिति ग्रामेऽनुवाकस्य
त्रीणि चत्वारि वा पदान्यर्थपदानि, ईदृङ्चेति पदम् । एवं विधान्यपि पश्चादरण्येऽनु-
वाक्ये उच्येते, पञ्चमे वाक्य आरभ्य चतुर्थे वा ग्रामेऽनुवाक्य(क)शेषेण होमः । एव-
माद्यैस्त्रिभिर्होमं कृत्वा पश्चादरण्येऽनुवाक्ये(के) केवलेन होमः । यथा पूर्वैर्हुतं त्रिभिर्गणै-
स्त्रीणि चत्वारि वा पदान्यनुदुत्येत्येवमादि । एवमुत्तरैस्त्रिभिर्जुहुयात् ।

यदि कामयेत वैश्याः क्षत्रियेभ्य ओजस्विनो भवन्तिवति यथापरिपठितमादितस्त्रिभि-
र्गणैर्गणेन गणेन हुत्वाऽऽरण्येऽनुवाक्य(क)स्य षट्सु पदान्तरालेषु षड्गणाः सिष्यन्ते ।
धुनिश्च ईदृङ्चेति गण उच्यते । ध्वान्तश्चेत्युक्त्वा शुक्रज्योतिश्चेति ध्वनश्च ऋतजिच्चे-
त्युच्यते । ध्वनयश्च ऋतश्चेति विलिम्पश्चेत्युक्त्वा स्वतर्वाश्चेत्युच्यते । विलिम्पश्चेत्युक्त्वा
ईदृक्षास इत्युच्यते । विक्षिप इत्युक्त्वा पुनः केवलेनाऽऽरण्यकेन होमः । यथा पूर्वैर्हुतमेव-
मुत्तरैरपि होमो गणैः । 'मास्तुहोमान्तो वैश्वानर इति भाष्यकृत् । उग्रश्च धुनिश्चेति
वैकल्पिकः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ ३५ ॥

न संप्रेष्यति । न संमार्ष्टि । नानूयाजान्यजति ॥ ३६ ॥

न संप्रेष्यति ब्रह्मन्प्रस्थासाम इत्येवमादि । न संमार्ष्टि परिधीनाग्निं च । न यजति
नानूयाजान् । अस्मिन्काल आज्यं गृहीत्वा नूयाजार्थं प्रतिषिद्धवर्जं सर्वं कर्तव्यमिति
न्यायः । आग्नेयविकारत्वाद्द्वैश्वानरस्य न संप्रेष्यति न संमार्ष्टि यथाश्रुति पठितं सूत्र-
कारेण । मारुतान्हुत्वा नारिष्ठान्वैश्वानरे हविरिदमिति च । अर्थलोपात्स्विष्टकृदादिचतुर्धा-
करणान्तानां लोपः । व्यूहनं वाजवतीभ्याम् । यदि प्रस्तरो ध्रुवार्थं कृतः । ततः प्रकृति-
वत्संस्त्रावान्तम् । यदि तु न कृतो न तदा । प्राक्परिधिप्रहरणात् । सूक्तवाको याज्येति
वचनात् । ततः प्रवृत्तिवत्संस्त्रावान्तम् । ततः पत्नीसंयाजादि ब्राह्मणभोजनान्तं
प्रकृतिवत् ॥ ३६ ॥

यं कामयेत क्षत्रियं प्र स्वादायतनाच्चयवेतेति
तस्यारण्येऽनुवाक्य(क)स्य गणस्याग्निष्ठं रथवाहनं
वा व्यङ्ग्येदित्ययज्ञसंयुक्तः कल्पः ॥ (ख० १३) ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

यं कामयेत राजानं राजशत्रूणां क्षत्रेणास्य स्वेन स्वैरेव क्षत्रिया हन्येरन् । अन्ये
यस्माच्च प्रच्यवेत देशान्तरं शत्रुभिर्नीयेतेति तस्यारण्येऽनुवाक्ये(के)नाहोरात्रे त्वोदी-

रयतामित्यग्निप्रवाहणं शकटे यद्येताद्धि रथवाहनं शकटं तदरण्येऽनुवाक्ये(के)न व्यङ्गं करोति । अन्यद्वा किञ्चिदस्य प्रदेशमिति । अयज्ञसंयुक्तो विधिः सर्वार्थः ॥ ३७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां
प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ९ ॥

अथ द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

वसोर्धारां जुहोति । आज्येनौदुम्बरीं सुचाऽ-
ग्नाविष्णू सजोषसेत्यनुहुत्य वाजश्च मे प्रसवश्च
म इति संततामा मन्त्रसमापनात् ॥ १ ॥

वैश्वानरे परिसमाप्तेऽग्नाविष्णू सजोषसेति चतुर्गृहीतं जुहोति । औदुम्बरीं सुचं व्यायाममात्रीं मृदा प्रदिग्धां पश्चादासेचनवतीं घृतस्य पूरयित्वा (आप० श्रौ० १७-६-१७) इत्यापस्तम्बः । औदुम्बरीं सुक्, उदुम्बरेण कृता व्यायाममात्री चतुररत्निः, मृदा प्रलिप्यते यथा न दह्यते पश्चात्तस्या आसेचनं बिलं पश्चिमभागे व्यायामस्य दण्डोऽल्पः, मुखं दीर्घं तां घृतस्य पूरयित्वा पूर्णाहुतिरेका वाजश्च म इत्यारभ्य, वाज-शब्द एव धारा संतताऽविच्छिन्ना यावत्सर्वैर्मन्त्रैः समाप्ता । भुवनश्च स्वाहा, अधिप-तिश्च स्वाहा, इति मन्त्रे मन्त्रे स्वाहाकारः । वाजश्च मे स्वाहा प्रसवश्च मे स्वाहा इत्येवमन्ताः । अर्धेन्द्राणि जुहोति, द्वादश द्वादशानि जुहोति (तै० सं० ९-४-८) इति च श्रुतेः । भाष्यकारस्तु—अन्त एव स्वाहाकार इति । एतच्च सूत्रकारमतात् । स्वाहेत्यारभ्य संतता धारा इति मीमांसकाः । तथाहि— संततां वसोर्धारां जुहोतीत्यत्र संततवचनान्तस्य च साहित्यवाचित्वात्साहित्यस्य चानेकापेक्षितत्वात्कर्मणश्चैकत्वात्कर्म-मन्त्रयोः साहित्यमिदमुच्यते । अतोऽत्र मन्त्रादेः कर्मादेश्च संनिपातः । स्यादेवं यद्येकं कर्म स्यात्, भिन्नानि त्वत्र द्वादश द्वादशानि जुहोति इति संख्यया कर्माणि तेषाम-विच्छेदः संततशब्देनोच्यते । जुहोतीति तेषामुपात्तत्वान्न मन्त्रकर्मणोः साहित्यं मन्त्र-स्यानुपात्तत्वात् । अविच्छेदेऽपि संततशब्दो वर्तते न केवलं साहित्ये । अतोऽत्रापि पूर्व एव न्यायः ॥ १ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां संतत्यं विधत्ते—

यं कामयेत प्राणानस्यान्नाद्यं विच्छिन्त्यामिति
विग्राहं तस्य जुहुयात् । यं कामयेत प्राणानस्या-

[पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १०५

त्राद्य ५ संतनुयामिति संततां तस्य जुहुयात् ॥ २ ॥

अस्य यजमानस्य प्राणानन्नं च विच्छिन्द्यामित्येवं द्विषन्नध्वर्युरेतं मन्त्रं मध्ये विगृह्य जुहुयात् । यस्तु प्राणानामन्नस्य च सांतत्यं कामयते सोऽयं संततामाहुतिं जुहुयात् । प्रतिषेधार्थमिति न्यायः । अध्वर्युकाम इति भाष्यकृत् ॥ २ ॥

यदाज्यमुच्छिष्येत तस्मिन्ब्रह्मौदनं पक्त्वा चतु-
रोऽध्वर्यून्भोजयेत्तेभ्यश्चतस्रो धेनूर्दक्षिणा दद्यात्
॥ ३ ॥ चतुःशरावमोदनं पक्त्वा तद्व्यञ्जनं भोज-
यति ॥ ४ ॥

यदाज्यमुच्छिष्येत स्रुचि तस्मिन्नाज्य ओदनश्चतुःशरावः पच्यते । अयेमं लौकिकेन न्यायेन तं ब्राह्मणाश्चत्वारः प्राक्षीयुरिति पुनरुपदेशाच्चतुर्णां ब्राह्मणानाम् । भाष्यकारस्तु गार्हपत्ये पाक इति । चतुःशरावश्चतुर्मलकः । ओदनं पक्त्वा हुतातिरिक्तघृतेन यच्छिष्टं धारयाऽदृतं तस्यौदनस्य व्यञ्जनं भवति । यद्यपि ब्राह्मणग्रहणमविशेषं तथाऽपि प्राकृता एवाध्वर्युप्रभृतयो गृह्यन्ते । प्राशितवद्भयो भुक्तवद्भ्यश्चतस्रो धेनूर्दद्याद् यजमानः । यद्यप्याज्यगृहीतेन व्यञ्जनं भुज्यते तदप्याज्ये श्रप्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥

वाजप्रसवीयं जुहोति । सप्त ग्राम्या ओषधयः
सप्ताऽऽरण्याः । पृथगन्नानि द्रवीकृत्य वाजस्येमं
प्रसवः सुषव इति चतुर्दशभिर्ऋग्भिरोदुम्बरेण
स्रुवेणैकैक्यर्चाऽन्नमन्नं जुहोति ॥ ५ ॥

वाजप्रसवशब्दो यस्मिन्होमसमुदाये विद्यते स वाजप्रसवीयस्तं जुहोति । सप्त ग्राम्या ओषधयस्तस्मिन्हुयन्ते सप्त चाऽऽरण्याः पूर्वोक्ताः । पृथक्पृथगन्नानि ग्राम्यारण्यानां द्रव्याणामाज्येन कृत्वेति भाष्यकृत् । पच्यमानानि यथा द्रवाणि भवन्ति तथा कर्तव्यमिति न्यायः । केचिदपकान्याज्येन द्रवाणि कृत्वा होमं कुर्वन्ति । अपरे तु अपक्वेऽप्यन्नशब्दो विद्यतेऽन्नस्यान्नस्य वपति, इति ब्रुवन्तः । तत्त्वयुक्तं (भवति) भविष्यति । तदन्नमिति तस्मिन्नन्नशब्दः । औदुम्बरेण उदुम्बरमयेण स्रुवेण वाजस्येमं प्रसवः सुषव इति प्रत्यृचं ग्राम्यान् हुत्वाऽऽरण्याञ्जुहोति—वाजो नः सप्त इति ।

केचित्—तिलमाषवीहियवप्रियङ्ग्वणवो गोधूमा इति सप्त ग्राम्या । वेणुश्यामाकादय उदाहृता आरण्याः । उभयविधधान्यसमृद्धये चतुर्दशभिर्होमः । एकैकेन मन्त्रेणैकैकस्य होमं विधत्ते—अन्नस्यान्नस्य जुहोति (तै० सं० १-४-९) इति । असांकर्येण

तत्तदन्नप्राप्त्यर्थमीदृशो होमः । चोदकप्रसां जुहूं बाधितुं साधनान्तरं विधत्ते—औदु-
म्बरेण सुवेण जुहोति (तै० सं० ५-४-९) इति ॥ ५ ॥

पितुं नु स्तोषं महोधर्माणं तविषीम् । यस्य त्रितो
व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत् ॥ स्वादो पितो मधो
भितो वयं त्वा ववृमहे । अस्माकमविता भव । उप
नः पितवाचर शिवः शिवाभिरूतिभिः ॥ मयो-
भुरद्विषेण्यः सखा सुशेवो अद्वयाः । तव त्ये पितो
रसा रजाः स्यनुविष्टिताः ॥ दिवि वाता इव
श्रिताः । तव त्ये पितो ददतस्तव स्वादिष्व(ष्ट)ते
पितो ॥ प्रस्वात्या द्वा)नो रथा(सा)नां तुविग्रीवा
इवेरते । त्वे पितो महानां देवानां मनो हितम् ॥
अकारि चारु केतुना तवाहिमवसाऽवधीत् । यददो
पितो अजगन्विवस्व पर्वतानाम् ॥ अत्रा चिन्नो
मधो पितोऽरं भक्षाय गम्याः । यदपामोषधीनां
परिशमा रिशामहे ॥ वातापे पीव इद्भव । यत्ते
सोम गवाशिरो यवाशिरो भजामहे ॥ वातापे पीव
इद्भव । करम्भ ओषधे भव पीवो वृक् उदारयिः
वातापे पीव इद्भव । तं त्वा वयं पितो वचोभि-
र्गावो न हव्या सुषूदिम ॥ देवेभ्यस्त्वा सधमाद-
मस्मभ्यं त्वा सधमादमिति हुत्वा हुत्वा पात्र्याः
संपातमवनयेत् ॥ (ख० १४) ॥ ६ ॥

हुत्वा हुत्वा पात्र्यां संपातशेषमवनयति सर्वान्नानाम् ॥ ६ ॥

अपिवा यस्यान्नस्याग्रे जुहुयात्तस्येधं कुर्यात् ॥ ७ ॥

शाखान्तरोक्तानुवादः ॥ ७ ॥

यजमानायतन औदुम्बर्यामासीनमग्निमन्वारब्धं
कृष्णाजिने संपातैरभिषिञ्चति ॥ ८ ॥ दक्षिणे वा
पक्षावस्मिन्कृष्णाजिने ब्राह्मणं व्याघ्रचर्मणि राजन्यं
वस्तचर्मणि वैश्यं पशुकाममिति ॥ ९ ॥ नित्यव-
देके समामनन्ति ॥ १० ॥ देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां बृहस्पतिः

साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥
 इन्द्र* साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति राजन्यम् । अग्नि-
 * साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वैश्यम् ॥ १२ ॥
 पुरस्तात्प्रत्यङ्निष्ठन्पश्चात्प्राङ्मुखमासीनं शीर्ष-
 तोऽभिषिच्योऽऽमुखादन्ववस्त्रावयति ॥ १३ ॥

दक्षिणं प्रत्यपि पक्षं यत्र प्रजापतेर्हृदयेन कृतमुपस्थानं तत्रौदुम्बरीमासन्दी
 प्रतिष्ठाप्य तस्यामासन्द्यां कृष्णाजिनं प्राचीनग्रीवमुपरि लोमानि यथा भवन्ति तथा
 विस्तीर्य (प्रसार्य) तस्मिन्कृष्णाजिन आसीनमुपविष्टं प्राङ्मुखमाग्निमन्वारभ्य स्थितं संपा-
 तैरन्नशेषैराभिषिञ्चति ब्राह्मणम् । व्याघ्रचर्मणि राजन्यं क्षत्रियम् । छागस्याजिने वैश्यम् ।
 कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकामं क्षत्रियं वैश्यमपि । वस्ताजिने तु पुष्टिकामं ब्राह्मणमपि ।
 देवस्य त्वा, इत्यनुद्रुत्य मन्त्रं, पूष्णो हस्ताभ्यामग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति
 ब्राह्मणमभिषिञ्चति । पूर्ववदनुद्रुत्येन्द्रस्य त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति क्षत्रियम् ।
 पूर्ववदनुद्रुत्य बृहस्पतेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीति वैश्यम् । 'मन्त्रविपर्यासमेके समामन-
 नन्ति' (आप० श्रौ० १७-४) इत्यापस्तम्बः । भाष्यकारस्तु-देवस्य त्वा सवितुरित्या-
 रभ्य सरस्वत्यै वाचो यन्तुर्यन्त्रेणाग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्यभिषिञ्चति । माहे-
 न्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यते । यथाऽग्निचित्यायामिति स एव वाजपेयपाठो दर्शित
 इति । इह तु प्रत्यक्षपाठः । 'अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याहैष वा अग्नेः सवः'
 (तै० सं० ५-६-३) इति प्रत्यक्षपाठो ब्राह्मणे । प्राङ्मुखमासीनं प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नध्वर्युः
 क्षिप्त्वा हुतशेषमामुखाद् यावन्मुखं तावदेव स्त्रावयति । अत्राभिषिक्तस्य माहा-
 त्म्यं दर्शयत्यापस्तम्बः- 'तदाहुर्होतव्यमेव नहि सुषुवाणः कंचन प्रत्यवरोहतीति' (आप०
 श्रौ० १७-७-६) इति । तदाहुर्ब्रह्मवादिनोऽन्ये शाखान्तरस्था होतव्यमेव नाभिषे-
 कार्थं शेषः कर्तव्य इति । न ह्यभिषिक्तः सन्यजमानः कंचन दृष्टं गुरुमपि प्रत्यवरोहति,
 यावज्जीवं प्रत्युत्थानं न कुर्यात् । एषोऽभिषेकस्य धर्मः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कृष्णायै श्वेतवत्सायै पयसा दध्ना बौदुम्बरी*
 सुचं पूरयित्वा न क्तोषासेत्याहुतिं जुहोति ॥ १४ ॥

अग्निर्देवता । दधिहोमो शाखान्तरस्थः ॥ १४ ॥

ऋताषाडृतधामेति षड्भिः पर्यायैर्द्वादशगृहीतेन
 द्वादश राष्ट्रभृतो जुहोति ॥ १५ ॥ पर्यायमनुद्रुत्य
 तस्मै स्वाहेति पूर्वामाहुतिं जुहोति ॥ १६ ॥ ताभ्यः
 स्वाहेत्युत्तराम् ॥ भुवनस्य पत इति रथमुखे

पश्चाऽऽहुतीर्जुहोति ॥ (स्व० १५) ॥ दश वा पर्यायै
 रथ्यस्याऽऽहवनीये धार्यमाणः रथशिरोऽभि
 जुहोति । रथशिरसा जुहोतीत्येकेषाम् ॥ ७ ॥
 समुद्गृहीतः रथमध्वर्योरावसथः हरन्ति ।
 अनुनयन्ति त्रीनश्वाःश्चतुर इत्येकेषाम् ॥ १८ ॥
 तान्सरथानध्वर्यवे ददाति ॥ १९ ॥

कामाहुतीः षड्भिः पर्यायैः परिवर्तकैर्द्वादश जुहोति राष्ट्रभृन्मन्त्रैः—ऋताषाडृतधामा,
 ऊर्जो नामेत्येवमन्तः पर्यायः । सकृदेवोक्त्वा तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिः । ताभ्यः
 स्वाहेत्युत्तराहुतिः । एवमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु विभागः । ऋताषाडृतधामाऽऽग्निर्गन्धर्वः स
 इदं ब्रह्म क्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा इति । तस्यौषधयोऽप्सरस ऊर्जो नाम ता इदं ब्रह्म
 क्षत्रं पान्तु ताभ्यः स्वाहा इत्येवं मा भूदर्थसंबन्धो विभागः । परिपाठसामर्थ्यादन्यथा
 परिपठितस्य मन्त्रस्यान्यथा क्रिया न युक्ताऽसति कारणे नोहेत् । अर्था-
 न्नाभिदधाति प्रकृतिवदित्यत ऊहः क्रियते विकृतौ प्रकृतिवच्छन्दोभावात् ।
 भुवनस्य पत इति पर्यायाणां सप्तमी । भुवनस्य पत इति सप्तमी जुहोती
 त्यापस्तम्बः । पर्यायानधिकृत्यैषा श्रुतिर्विदधाति । भुवनस्य पत इति त्रयोदशी
 जुहोतीत्यन्या श्रुतिराहुतीरधिकृत्य, एवमेकार्थत्वाच्छ्रुतिद्वयस्य । एतेन व्याख्यातं पर्या-
 यमनुद्गत्य तस्मै स्वाहेति प्रथमाहुतिः, ताभ्यः स्वाहेत्युत्तरा । एवं पश्चाऽऽहुती रथमुखे
 पञ्च । केचिदाहुः—आहवनीयस्य रथशिरो धार्यमाणमभिजुहोतीति । पञ्चभिर्दशभि-
 र्वाऽभिहुतास्वाहुतिषु रथमुख आहवनीयस्योपरिष्ठाद्धार्यमाणेऽध्वर्योरावसथं नयन्ति,
 उद्यम्यैव हरन्तो न कर्षन्तोऽनुनयन्ति पश्चाद्रथस्य त्रीनश्वान् । यदि षष्ठवाही त्रियु-
 ग्रथः । चतुरो वा । यदि चतुर्युग्रथः । तानश्चान्नरथं चाध्वर्यवे ददाति । पृथगश्वानां
 प्रतिग्रहः पृथग्रथस्य । न चोहः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वान्मन्त्राणाम् । यजमानो हि निमित्ते
 तिस्रो वडवा द्वे वा वडवे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना त्रीन्वातनामानि
 जुहोति ॥ २० ॥ कृष्णाजिनपुटेन वा ॥ २१ ॥

समुद्रोऽसि नभस्वानित्यञ्जलिना वात एव हूयते त्रिः । न ह्येतस्य वायोरवदानं
 शक्यते ग्रहीतुम् । भाष्यकारस्तु—अञ्जलिना तिस्र आज्याहुतीः, इति । कृष्णाजिन-
 पुटेन वा वातहोमः । नाञ्जलिना । उपदेशोऽपि वायुरेवात्र हूयत इति ॥ २० ॥ २१ ॥

अग्न उदधे यात इषुर्युवा नामेति पञ्चभिः
पर्यायैः प्रदक्षणमनुपरिक्रामन्प्रतिदिशं पञ्चाऽऽज्या-
हुतीर्जुहोति । मध्य उत्तमेन प्राङ्मुखः ।
समीची नामासि प्राची दिगिति षड्भिः
पर्यायैर्दध्ना मधुमिश्रेण षण्महाहुतीर्जुहोति । यथा
सर्पाहुतीर्यास्ते अग्ने सूर्ये रुच इति तिस्रो रुचो
जुहोति ॥ २२ ॥

अग्न उदध इत्यसमासेन पञ्चाऽऽज्याहुतीः । वायुः प्रकृत इत्याज्याहुतीरित्युच्यते ।
समीची नामासि प्राची दिगिति दध्ना मधुमिश्रेण सर्पाहुतीः षट् । असमारेण परिक्रि-
म्याग्निं प्रतिदिशमभिजुहोति । पञ्चमीं षष्ठीं च प्राङ्मुख एव पश्चादुपरिष्ठाज्जुहोति । अनु-
परिक्रामान्नित्यर्थः । हेतयो नाम स्थेति षण्महाहुतीर्जुहोति । यथैव सर्पाहुतीर्मधुमिश्रेण दध्ना ।
तिस्रो रुचो यास्ते अग्न इति ॥ २२ ॥

सुवर्णघर्मस्वाहेति पञ्चार्काहुतीर्हुत्वा ॥ २३ ॥

अर्काहुतीः पञ्चाऽऽज्येनैव ॥ २३ ॥

षेदिस्तरणप्रभृतीनि कर्माणि प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

अथैनां बर्हिषा बहुलं प्राचीनं स्तीर्त्वेति वैखानसोक्तेस्तरणादि सौमिकं प्राग्धि-
ष्णियनिवपनात्कृत्वा सर्वतः प्रसृते दशकिवः संचरेयुः, इत्येवमन्तं विधायोपवपनप्रत्या-
ज्ञायश्चयनम् ॥ २४ ॥

ममाग्न इत्येतेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रमिष्टकाभिर्धिष्णि-
याश्चिनोति । एकैकेन मन्त्रेणैकैकं धिष्णियमु-
(म) पवर्जयति । अष्टावाग्नीध्रीय उपदधात्यश्मा
नवम इत्येकेषाम् ॥ २५ ॥ द्वादश चतुर्विंशतिं
वा होत्रीय एकादशैकविंशतिं वा प्रशास्त्रीये
षण्मार्जालीयेऽष्टावितरेषु ॥ (ख० १६) ॥ तव श्रिये
व्यजिहीत पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।
इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते निरपामौब्जो
अर्णवम् । बृहस्पते अतियदर्यो अर्हात् । एवा
पित्र इति तिसृभिर्ब्राह्मीभिर्ब्रह्मसदने यमो दाधार
पृथिवीं यमो विश्वमिदं जगत् । यमाय सर्वमि-

तस्थे यत्प्राणाद्वायुरक्षितम् । यथा पञ्च यथा
 पड्यथा पञ्चदशर्षयः ॥ यमं यो विद्यात्स ब्रूया-
 द्यथैक ऋषिर्विजानते ॥ त्रिकटुकेभिः पताति षडु-
 र्वीरेकमिद्वृहत् । गायत्री त्रिष्टुप् छन्दांसि सर्वा
 ता यम आहितेति तिसृभिर्यामीभिर्माजालीये त्वेषं
 वयं रुद्रं यज्ञसाधवं कुकविमवसे निह्वयामहे ।
 आरे अस्मदैव्यं हेडो अस्य तु सुमतिमिद्वयमस्या
 वृणीमहे ॥ अश्याम ते सुमतिं देवयज्यया क्षय-
 द्वीरस्य तव रुद्र मीद्वः । सुम्नायन्निद्विशो अस्मा-
 कमा च रारिष्ट वीरा जुहवाम ते हविः ॥ मृडा
 नो रुद्रोत नो मयः कृधीति तिसृभी राद्रीभिश्चा-
 त्वाले हव्यं प्रीणीहि हव्यं श्रीणीहि हव्यं पच
 हव्यं श्रपय हव्यमसि हव्याय त्वा हव्येभ्यस्त्वा
 हव्ये सीदेत्यष्टौ शामित्रे हव्यसूदोऽव ते हेड
 उदुत्तमं तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमान इति
 तिसृभिर्वारुणीभिरवभृथे (तासु प्रचरन्ति ।
 खण्डाः कृष्णा लक्ष्मणाश्चोत्तर उदस्यति अव-
 शिष्टाश्च) ॥ २६ ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्वित्यनुवाकेनैकेष्टका ऋचा ऋचोपधीयते प्रतिमन्त्रम् । हिरण्य-
 केशिनस्तु—‘ एकैकयर्चा एकैकधिष्णियमपवर्जयन्ति । इति श्रुत्यन्तरम् । तैत्तिरीयाणां
 तु यद्विहव्या उपदधाति, इत्युक्त्वा ‘ होतुर्धिष्णिय उपदधाति’ (तै० सं० १-४-
 ११) इति । विहव्या इति बहुवचनमेकैकस्मिन्बह्वीभिरिष्टकामिर्धिष्णियपारिमाणाभि-
 श्विनोतीति । अश्मा नवमा (म आ) ग्रीध्रीयेऽष्टाविष्टकाश्चतुरस्त्रा (आ) दीर्घा इति
 नियमो नास्ति । (ममाग्न इत्यारभ्य) नवभिर्ऋग्भिरुपधानम् । अश्मा तु मध्य
 एकस्या ऋचस्त्यागः । उपधाय क्रमेण चयनं भवति । होत्रीयं प्राशास्त्रीयं ब्राह्मणाच्छं-
 सीयं पौत्रीयं नेष्ट्रीयमच्छावाकीयमिति । ततो ब्रह्मसदनं मार्जालीयमिति । यदा द्वाद-
 शहोत्रीयं तदा पञ्चमी दशमी च द्विरभ्यस्यते । यदा षोडश तदा पञ्चमी चतुरावर्तते
 दशमी च । यदैकविंशतिस्तदा द्विरेकैका उत्तमा तु त्रिः । यदा चतुर्विंशतिस्तदा

पञ्चमी, अष्टकृत्वोऽभ्यस्यते दशमी च । एवं संख्यां पूरयेत् । एकादश ब्राह्मणाच्छंसीये षड्विंशकास्तु मार्जालीयेष्टावष्टावन्येषु धिष्णिगेषु उपधानमनुदेशेष्वपि चतुरश्रा वा भवन्ति धिष्णिगाः पारिमण्डला वा । केचित्त्वाहुर्गुणविकारेषु पारिमण्डला इति । तेषां धिष्णिगानां यस्य यावत्त्य इष्टका उपधास्यन्ते शर्करा अपि पारिश्रितास्तावत्य एव पारिश्रय-
णार्थाः । अच्छावाक(स्य) धिष्णियोपधानं कृत्वा ब्रह्मसदने पञ्चोपधाय विहव्यास्तव श्रिये इति षष्ठी । बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात्, इति सप्तमी । बृहस्पतेः समजयदित्य-
ष्टमी । मार्जालीये विहव्या उपधाय तिस्रो यमो दाधारेति च तिस्र उपदधाति । चात्वाले विहव्याः पञ्चोपधाय त्वेषमिति षष्ठी । अस्या(श्या)मत इति सप्तमी । मृडा नो रुद्र इत्यष्टमी चात्वाले । हव्यं प्रीणीहीति यजुर्भिरष्टौ शामित्रस्थाने । ततोऽवभृथ-
स्थानं गत्वा विहव्याः पञ्चोपधाय-अव ते हेड, उदुत्तमं, तत्त्वा यामि, इत्युपदधाति तिस्रः, कृत्वा पारिस्तरणं पूर्वं पश्चादुपधानमिष्टकानामिहाप्यवभृथे तासु प्रचरणं साङ्ग-
स्यावभृथस्य काले । भाष्यकारस्तु-बर्हिरभिजुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठित्या इति बर्हिः प्रत्याम्नायत्वादिष्टकानां प्रचरन्तीति तस्मिन्नेव काल उपदधाति नास्मिन्काल इति । अस्मिन्काल इति न्यायः । अस्मिन्काल उपहिता अपि तृणप्रत्याम्नाया एतेनैव तृणं प्रहियते । खण्डाः कृष्णा इष्टका यासां च किञ्चिच्चिह्नं च न सर्वत्र लोहितास्ता उत्करे क्षिपति । अवाशिष्टा अपि गुणयुक्ता हित्वोत्करे क्षिपति । २९ ॥ २६ ॥

यत्प्राग्यूपसंमानात्तत्कृत्वैकयूपमेकादश वा यूपा-
न्संमिनोति ॥ २७ ॥ तेषामग्निष्टं पूर्वेषुरुच्छ्रयति
॥ २८ ॥

यत्प्राग्यूपसंमानात्तत्पूर्वं कर्म-अध्वनामध्वपते नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति तं तमभिक्रामत्येवमादि पूर्ववदाज्यान्यभिमन्त्र्यैवमत(न्त)मविकृतेन ज्योतिष्टोमेन विधिना । यद्यप्येकादश यूपास्तथाऽपि वेदिसंमितेनैव न रथाक्षेण विमानम् । एकयूपं वा करोति । अग्नीषोमीयकाल एकादश वैकादशिनधर्मेण वेदिसंमिता । साग्निचित्ये वेदिसंमिता[या] एवाऽऽम्नानान्न रथाक्षविमानं लभ्यते तेषां यूपानाम् । योऽग्निष्टः स पूर्वेषुरग्नीषोमीय-
काले मिनोति । वेदिसंमानविधानं कथं लभ्यत इति पुनरालभ्यते ये त्वग्निष्टादाश्विनं गृहीत्वोच्छ्री(च्छ्र)यन्ते (इति) प्रधानकालत्वादङ्गानाम् । अग्नीषोमीयकाल एव वा । येऽप्यग्निष्टाद्विभज्यैकादशधा वेदिम् । एष एकाहेषु विधिः ॥ २७ ॥ २८ ॥

अत्रैव वा । इतराज्ज्यो वा । अग्नीषोमीयस्य
पशुपुरोडाशं निरुप्य देवसुवाँ हवींश्चानु-
निर्वपन्त्यग्नये गृहपतय इति यथापमानातम् ।

पशुपुरोडाशस्य देवसुवां च हविषा५ समान५
स्विष्टकृदिडम् ॥ (ख० ॥ १७) ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

श्रो वेत्यहीनार्थः । श्रो वा यावन्तः पशव आलभ्यन्ते तावतामुच्छ्रयो यूपानाम् । यथा
द्विरात्रे पञ्च पूर्वेऽहन्यलभ्यन्ते षडुत्तर इति । त्रिरात्रे तु प्रथमेऽहान त्रयः पशवो
द्वयोरुच्छ्रयणं यूपयोरग्निष्ठ एवाऽऽलभ्यत आग्नेयः । द्वितीये यूपचतुष्टयं पशवश्चत्वारस्तथा
तृतीये । एवमन्यत्राप्यहीनेषु विभागः । सत्रे तु प्रत्यक्षविभागः । यदि यूपैकादशिनी
स्यात्, अन्वहमहन्यहनि न तु प्रथमेऽहन्युच्छ्रयः, अग्निष्ठस्य विद्यमानत्वात् । द्वितीयप्रभृति-
ष्वहःसु एकैकस्य समानम् । दीर्घसत्रेषु पशुरेवाऽऽवर्तते न यूपोच्छ्रय उच्छ्रितत्वात् ।
श्रो वेति विकल्पविधानाद्द्विरात्रादिष्वपि अग्नीषोमीयकाल उच्छ्रयणं लभ्यते । अग्नीषोमी-
यपशोः सर्वसोमार्थत्वादेकयूपे वा सर्व एकादशिनी (न) आलभ्यन्ते । स तु यूपस्तेषामेवैकोऽ-
ग्निष्ठ इति । अग्नीषोमीयकाल एव द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीयते । प्रतिपशु स्वरुः (रवः)
स स्वरुभिः पशून्वर्षयति । इति लिङ्गात् । अग्नीषोमीयस्य पशोः पशुपुरोडाशं निरु-
प्याष्टौ देवसुवां हवींषि निर्वपति—‘अग्नये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति
कृष्णानां व्रीहीणां५ सोमाय वनस्पतये श्यामाकं चरु५ सवित्रे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं
द्वादशकपालमाशूनां व्रीहीणां५ रुद्राय पशुपतये गावीधुकं चरुं बृहस्पतये वाचस्पतये
नैवारं चरुमिन्द्राय ज्येष्ठाय पुरोडाशमेकादशकपालं महाव्रीहीणां मित्राय सत्यायाऽऽ-
म्भानां चरुं वरुणाय धर्मपतये यवमयं चरुम्’ (तै० सं० १-८-१०) इति ।
षष्टिभिः (षष्टिसंख्यै) रेव दिनैः पच्यमाना आशुव्रीहयः । स्थूलबीजं महाव्रीहयः । आम्बा
धान्यविशेषाः । कमलबीजमित्येके । अत्र याजुषहोत्रसत्त्वे त्वमग्ने बृहद्वयः (तै० सं०
३-४ ११) इत्यनुवाकोक्ता याज्यापुरोनुवाक्या ग्राह्याः । समानं तु स्विष्टकृदिडं
स्विष्टकृच्चैडा च पशुपुरोडाशस्य मुख्यत्वाद्भिगुणकः स्विष्टकृत्स देवसुवामपि भवति ।
इडाप्राशनं च मैत्रावरुणषष्ठो भवति ॥ २९ ॥ ३० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिककलितायां प्रयो-
गचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥

अथ द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

पशुकाल एकयूप एकादश पशुमुपाकरोति एकादशसु वा ॥ १ ॥

पशुकाले प्राप्ते पशुनेहीति । आग्नेयं सक्नीयं पशुमुपाकरोति ’ आप० श्रौ० १७-
(८-२) इत्यापस्तम्बः । त्रिवृता यूपं परिवीय क्रतुपशवोऽपि लभ्यन्ते, तेषां प्रदर्शन-

७ पेटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । ११३

माग्नेयग्रहणम् । भाष्यकारस्त्वाग्नेय एवोक्त्यादिषु सर्वसंस्थासु च लभ्यते पुनर्विधाना-
दिति । न त्वन्यासु शाखासु संगच्छते क्रतुपशुप्रदर्शनार्थं इत्येव संगच्छते । एका-
दशसु वेति । वेदिसंमितां मिनोतीति पुनर्विधानात् । एकयूपे चैकादशिनानां यद-
ज्ञावेकादशिनीं मिनूयात्, इति यूपभेदनिन्दां कृत्वा एकयूपत्वं चैकादशिनानां विधी-
यते । एकादशिनीति च यस्यां यूपभेदस्तामेवोपचरन्ति । 'वज्रो वा एषा संमीयते
यदेकादशिनी' इति सा समर्था 'प्रत्यञ्चं यज्ञं संमर्दितोर्यत्पात्नीवतं मिनोति यज्ञस्य
प्रत्युत्तब्ध्ये सयत्वाय' इति श्रुतेः । न पश्चैकादशिन्यां पात्नीवतं यूपैकादशिन्यामेव 'सर्वे
वा अन्ये यूपाः पशुमन्तः, इति बहुत्वं यूपानामुक्त्योपशयपशुविधानादुपशयोऽपि यूप-
भेदद्वारकः । तस्मादेकयूपेचैकादशिन्येषु न भवति सौत्रामण्यां च । तच्च कात्यायनेनाप्यु-
क्तम्—'यूपैकादशिन्यामेवोपशयपात्नीवतौ न पश्चैकादशिन्याम्' इति । अतश्च पशुगणे
बहिः सोमे तत्र संमर्दितस्याभावान्नापात्नीवतः, यूपभेदद्वारत्वात्तूपशयः क्रियते । साग्नि-
चित्य एवैकयूपो लभ्यते तत्रोक्त इति । अन्येषु तु गणेषु बहिस्तन्त्रवर्तिषु यूपभेद एव ।
यत्रिषु यूपेष्वालभेत, इति लिङ्गात् ॥ १ ॥

अग्निं युनज्मि शवसा घृतेनेति तिसृभिः प्रातः-
सवनेऽग्निमभिमृशति ॥ २ ॥

पुरस्तात्प्रातरनुवाकादग्रावसूपावहृत्य सोमम्, अग्निं युनज्मीति तिसृभिरभिमृशन्ने-
वाग्निं युनक्ति, यज्ञवाहनार्थं न मन्त्रान्तेनाभिमृशति 'यत्सर्वाभिः पञ्चभिर्युञ्ज्यात्'
इति दोषमुक्त्वा 'यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रे द्वाभ्यामभिमृशति' इति तदप्यभिमर्शनं, नमो
अस्तु मा मा हिंसीरिति द्वाभ्यामभिमर्शनं योग एव वक्ष्यति स्वयमेव सूत्रकारः
॥ २ ॥

दक्षिणाकाले हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं शतमानस्य
कृतं चित्रं देवानामित्यवेक्ष्य मध्यंदिनेऽश्वेनाव-
घ्राप्य ब्रह्मणे ददाति ॥ ३ ॥

दक्षिणाकाले प्राप्ते प्रतिहर्त्रे तत इति कृते हिरण्यमयं पात्रं मधुनः पूर्णं शतमानस्य
हिरण्यस्य कृतं चित्रं देवानामिति यजमानोऽवेक्ष्याश्वेनावघ्राप्य (पणं कारयित्वा)
ब्रह्मणे ददाति हिरण्यपात्रम् । तस्य प्रतिग्रहोऽग्नये हिरण्यमिति तस्य हिरण्यमयत्वात् ।
हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति, इति पात्रस्य प्रतिग्रहणं न मधुनः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवे कल्याणीर्दक्षिणा दद्यात् ॥ ४ ॥

अध्वर्यवे कल्याणीः सुरूपा बहुमूल्याश्च दद्याति यदि चिनोत्यध्वर्युः । तथा चोक्तं
ब्राह्मणे—'तं वा एतं यजमान एव चिन्वीन यदस्यान्यश्चिनुयाद्यतं दक्षिणाभिर्न राध-

येदग्निमस्य वृज्जीत योऽस्याग्निं चिनुयात्तं दक्षिणाभी राधयेदग्निमेव तत्स्पृणोति' (तै० सं० ५-६-९) इति चयनव्यापारं यजमान एव कुर्यात् । अध्वर्युर्मन्त्रान्ब्रूयात् । यदा यजमानश्चिनोति तदा न दक्षिणा ददाति । यदाऽध्वर्युश्चिनोति तदा यजमान एव बहुमूल्या गा अध्वर्यवे दद्यादित्यर्थः । न यजमानाय दक्षिणाभागमेव विशिष्टमध्वर्यवे ददाति न ब्रह्मण इति भाष्यकृत् । अधिकमध्वर्योश्चिन्वत इति न्यायः । न ह्यङ्गनिमित्तां प्रधानदक्षिणां (वि) कुर्यात् । बोधायनमतिश्च—आरण्यकानुवाकेनात्राध्वर्यवेऽग्निदक्षिणा ददाति शतं सहस्रमन्विष्टकां वेति । शतं सहस्रं वा रौप्यकमुद्रा इत्यर्थः ।

॥ ४ ॥

यदस्या-याश्चिनुयाद्यत्तं दक्षिणाभिर्न राधयेदग्नि-
मस्य वृज्जीत ॥ ५ ॥

तं दक्षिणाभिस्तोषयेत्तेनाग्निमेव तोषयति ॥ ५ ॥

उपाकृते यज्ञायज्ञि(ज्ञी)यस्य स्तोत्र एकया प्रस्तुत
एकस्यां वा गीतायां समुद्रे ते हृदयमिति द्वाभ्या-
मग्निमभिमृशति ॥ ६ ॥

यज्ञायज्ञीयस्य स्तोत्रे वर्तमान एकया ऋचा प्रस्तावे कृते नमस्ते अस्तु मा मा
हिंसीः, नमस्पथ इत्येव मन्त्राभ्यां द्वाभ्यामभिमर्शनम् ॥ ६ ॥

हारियोजनेन चरित इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापा-
मित्यग्निविमोचनीयामेकाहुतिं जुहोति । वि ते
मुञ्चाभीति वा ॥ ७ ॥

नन्वग्नौ श्रूयते—‘अग्निं युनाज्मि शवसा वृतेनेति जुहोत्याग्निमेव तद्युनक्ति पञ्चभि-
र्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञः’ इत्याग्नियोगः । तथा—‘इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्याज्यस्य पूर्णां
स्रुचं जुहोतीत्येष वाऽग्नेर्विमोकः’ इति । सोऽयमग्निविमोकः किं प्रधानमात्रापवर्गे स्यादुत
साङ्गप्रधानापवर्ग इति । यदि प्रधानमात्रार्थो योगस्तदपवर्गे विमोकः, साङ्गप्रधानार्थत्वे
तु योगस्य सर्वान्ते विमोकः । तत्राग्नेः सर्वार्थत्वात्तत्संस्कारो योगः सर्वार्थः । तस्मात्सर्वापवर्गे
विमोक इति पूर्वपक्षं कृत्वा ‘पाङ्क्तो यज्ञः’ इति वाक्यशेषेण यज्ञार्थता योगस्य । अतः
प्रधानापवर्गे विमोक इति भाष्यकारेण सिद्धान्तितम् । एवं च सौमिकमपि वरणं यदवृता
वषट्कुर्युर्भ्रातृव्यमेव यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेत्, इति यज्ञसंयोगादाग्निसंयोगतुल्यन्यायं केवल-
प्रधानार्थं भवति । तत्रावभृथे सौमिकेन वरणेन प्रत्याम्नातं होतृवरणं प्राप्नोति । तत्र न

होतारं वृणीत इति प्रतिषेधोऽवकलसो भवति । इतरथा सौमिकस्य वरणस्य साङ्गप्रधानार्थ-
त्वादवभृथे पृथक्वरणप्राप्त्यभावात्प्रतिषेधो न स्यादिति च लिङ्गमुक्तम् । तथा द्वाद-
शाहे अहरहर्युनक्ति अहरहर्विमुञ्चति, इति प्रत्यहं योगविमोकदर्शनं द्वादशाहे । इतरथा
साङ्गप्रधानार्थत्वं आद्यन्तयोरेव योगविमोकदर्शनं स्यादिति ।

ननु—प्रधानार्थत्वेऽपि वरणस्यापूर्वत्वादवभृथस्य वैष्टिकवरणप्राप्तिः । तत्र कश्चिदाह—
अपूर्वताया एवायमर्थवादो होतृवरणाभावे लाघवं स्यादिति । स चापूर्वत्वपक्षे वरणप्राप्तौ
सत्यामवकल्प्य(ल्प)ते नान्यथेति । वयं तु ब्रूमः— यद्यप्यपूर्वोऽवभृथस्तथाऽप्याज्यभा-
गयोस्तत्र सद्भावाद्धोतुश्चाङ्गप्रधानार्थत्वात्तद्वरणमप्यङ्गप्रधानार्थम् । न हि दार्शिकं
वरणं केवलप्रधानार्थं यज्ञसंयोगाभावात् । अतोऽसत्यप्यतिदेशे होतृवरणस्याऽऽज्यभा-
गार्थतयाऽस्त्येवावभृथे प्राप्तिरिति युक्तः प्रतिषेध इति । तदिदं भाष्यकारीयमधिकरण-
व्याख्यानमनुपपन्नमिति मत्वा वार्तिककारेण विपर्ययेण पूर्वोत्तरपक्षौ वर्णितौ । वाक्य-
शेषाऽवभृथलिङ्गाच्च केवलप्रधानार्थो योग इति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्त्वग्नेः सर्वार्थ-
त्वात्तद्योगोऽपि सर्वार्थः । न च वाक्यशेषवशाद्विशेषः । योगोत्पत्तिविधौ वाक्यशेषाभावात्तत्र
तावत्सर्वार्थत्वं गम्यते पञ्चसंख्यागुणविधौ वाक्यशेषः श्रुतः । न चासावुत्पत्तिवाक्या-
वगतं सर्वार्थत्वमलं निवर्तयितुम् । किं च यज्ञशब्दो यागमात्रं ब्रवीति न प्रधानयागमेव ।
अतो न तद्दशात्केवलप्रधानार्थत्वम् । अवभृथे च होतृवरणप्रतिषेधोऽङ्गप्रधानार्थत्वेऽपि
सौमिकस्य वरणस्य घटत एव । सौमिकं हि वरणमानत्यर्थं प्राकृतं तु होतृवरणं
प्रवृत्ते होतरि क्रियमाणमदृष्टार्थम् । अतस्तत्सर्वासु सौमेष्विषु कार्यमिति द्वादशे
वक्ष्यति । तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः । द्वादशाहे च प्रत्यहं योगविमोकदर्शनमस्मिन्नेव
पक्षे घटते । विधानार्थं ह्येतद्वचनं नानुवादमात्रम् । आनर्थक्यात् । तेन सर्वादौ सर्वान्ते
च सङ्कदेव योगविमोकयोर्न्यायतः प्राप्तयोर्वचनेनाहरहर्योगविमोकौ विधीयेते । तस्मात्स-
र्वार्थो योगः सर्वापवर्गे च विमोकः ॥ ७ ॥

एकादश समिष्टयजूंषि जुहोति ॥ ८ ॥

नवाऽऽध्वरिकाणि हुत्वा—इष्टो अग्निराहुतः
स्वाहा कृतः पिपर्तु नः । इष्टं हविः स्वाहेदं
नम इति दशमैकादशे जुहोति ॥ ९ ॥

एकादश समिष्टयजूंषि जुहोतीति वचनादध्वरार्थानि नव हुत्वा धातारातिरिति ।
इष्टो यज्ञो भृगुभिराशीर्दा वसुभिः स्वाहा । तस्य त इष्टस्य वीतस्य द्रविणे ह भक्षीय
स्वाहा । केचिदेकमन्त्रं कुर्वन्ति । तमेव द्विगवर्तयन्ति दशमैकादश समिष्टयजुष इति
वैखानसोक्तेः ॥ ८ ॥ ९ ॥

अनूबन्ध्यावपायां हुतायां यदाऽऽकृता-
त्समसुस्रोदित्येतेनानुवाकेन प्रतिमन्त्रमा-
कृतीर्जुहोति ॥ १० ॥

अनूबन्ध्यावपायां हुतायां वपने कृते स्नाते च पात्नीवतः । तस्मिन्समाप्तेऽग्नेर्वि-
मोकोः । (औदुम्बरीं स्तुचं घृतस्य पूरयित्वा—इमं स्तनमूर्जस्वन्तं धयापामित्यग्नेर्वि-
मोको हूयते ।) ततः पशुपुरोडाशाद्यनूबन्ध्याशेषम् । यदि त्वामिक्षा, तां हुत्वा वपनं
स्नानं पात्नीवतं च कृत्वा देविकाहविर्भिः (प्रचरणादि) प्रचारादिसक्तुहोमे कृते धूमा-
नुमन्त्रणे च । यदाकृतादिति दशाऽऽहुतीरध्वर्युर्जुहोति ॥ १० ॥

आपं त्वऽग्ने मनसेति प्रयारयन्नाप्ती(प्ति)भिरग्निमुपतिष्ठते ॥ ११ ॥

यजमान इति बोधायनः । योऽयं मन्त्रः पठितस्तं मन्त्रमुक्तप्रकारेण प्रयाणकाले
ब्रूयात् । 'इत्याहैषा वा अग्नेराप्तिस्तयैवैनमाप्नोति' (५-५-७) इति । एवैव मन्त्रपा-
ठानुष्ठितिर्भेः प्रापिका । तस्मात्तयैवाग्निं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

येऽग्नयः पुरीष्या इति यत्र स्वीयमग्निं पश्यति
तमुपतिष्ठते ॥ १२ ॥

केचित्तु—प्रत्यवरुह्य चित्यात्पुनर्मन इत्युपतिष्ठते चित्यम् । अयं नो नभसा पुर
इत्युपस्थानादि यजमानस्य वृष्टिरसीत्यन्तम् । तत आत्मी(प्ति)भिरुपस्थानम् । येऽग्नयः
पुरीष्या इति । आपं त्वाऽग्ने वशयेति लिङ्गात् । 'अग्निचित्ये वशा नित्या' इति न्यायः ।
भाष्यकारस्तु विकल्प एवेत्यात्मी(प्ति)भिरुपस्थानम् । प्राजहितं समारोप्यैवमादिकर्म,
इति वैखानसादयः ॥ १२ ॥

उप त्वाऽग्ने दिवे दिव इति तिसृभिरन्येषामग्नीन्दृष्टा(ष्ट्वा) ॥ १३ ॥

अन्येषां यजमानानां चितिं दृष्ट्वोपतिष्ठते । प्रयास्यन्नेव यावन्नाध्यवस्यत्युदवसानी-
यार्थदेशं यजमानः । केचित्तु—यावज्जीवमन्येषामग्निमु(ग्नीन्दृष्ट्वो)पस्थानं कुर्वन्तीति
॥ १३ ॥

अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत । मैत्रावरुण्या
चाऽऽभिक्षया ॥ १४ ॥

उदवसानीयान्ते च कृतेऽग्निं चित्वाऽग्निगुणकेन क्रतुनेष्ट्वाऽनन्तरं सौत्रामणी मैत्राव-
रुणी चाऽऽभिक्षा । विना पर्वणीति भाष्यकृत् । आगामिपर्वणीति न्यायः शक्यते कालं
संपादयितुमिति ॥ १४ ॥

अग्निं चित्वा संवत्सरं न कंचन प्रत्यवरोहेन
पक्षिणोऽश्रीयात् ॥ १५ ॥ यावज्जीवं वर्षति

न धावेन्न रामामुपेयान्न द्वितीयं चित्वाऽन्यस्य
स्त्रियमुपेयात् ॥ १६ ॥ न तृतीयं चित्वा कांचनो-
पेयाद्धार्या वोपेयात् ॥ १७ ॥

संवत्सरं कंचिदपि न प्रत्यवरोहेत् । प्रत्युत्थानं न कुर्यात् गुरुणामपि । यदा त्वभि-
षेकः कृतस्तदा यावज्जीवं संवत्सरमनभिषेकेऽपि । रेतःसिग्नतत्वात् । नह्ये कंचन प्रत्यवरो-
हतस्तदेनयोर्व्रतामिति । रामा यस्य शूद्रा क्रमेणाऽऽनीता सोऽपि यजमानस्तां संवत्सरं
नोपगच्छति । पक्षिमांसस्यापि संवत्सरमभक्षणम् । मस्तिष्कं मस्तकमांसं तस्य च ।
अग्निचिद्वर्षति दैवे न धावेद्यावज्जीवम् । यदि तु कथंचिद्विस्मृतौ धावेद्यस्मात्स्थाना-
द्भावनं कृतं तदेव स्थानमावर्तेत । द्वितीयमग्निं चित्वाऽन्यस्य वर्णस्य स्त्रियं भार्या-
भविक्रमे(ये)णाऽऽहतां नोपगच्छेत्संवत्सरं न यावज्जीवं रामातुल्यत्वात् । तृतीयमग्निं
चित्वा कांचिदपि समानवर्णामपि संवत्सरं नोपगच्छेत् । सर्ववर्णानां सर्वर्णां त्ववश्यं
भर्तव्या द्वयोर(व्याऽ)धिकारश्रुतेः । कामतस्तु प्रवृत्तानामसर्ववर्णभार्या न साऽवश्यं
भर्तव्या ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अग्निं चित्वा य एतस्मिन्संवत्सरे न विरोचेत । स

ऋतुमारभमाण एकचितीकमग्निं चिन्वीत ॥ १८ ॥

अग्निं चित्वाऽग्निगुणकेन ऋतेष्ट्रा य एतस्मिन्संवत्सरे यस्मिंश्चितोऽग्निस्तस्मिंश्चेदस्या-
वृद्धिर्भवति हासो धनधान्यानामिति । केचित्तु—ऋद्धिमतामप्येतत्कर्मेत्याहुः । एत-
स्मिन्संवत्सरे यस्मिंश्चितोऽग्निः स ऋतुमाहरमाणोऽभीष्टमेकचितिकमेकप्रस्तारं चिन्वी-
ताग्निम् । पूर्वचित्तस्याग्नेः समानमिष्टकाभिः षष्ठी चितिरिति श्रुतेः ॥ १८ ॥

सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्राः

॥ १९ ॥ यथार्थं लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् ॥ २० ॥

सलिलाय त्वेत्यष्टौ नाना मन्त्रा उत्तरवेद्यामुपधाय पूर्वं त्रिःपमाणायां कृतायां
पूर्वाग्नितुल्यायां वाऽवान्तरा मध्यमे प्रवर्ग्योपसदां चितिः, प्रवृत्तिवद् व्याघारणान्तं
कृत्वा प्रकृतिवद्विरमणम् । अग्नीषोमीयदिवसे पौर्वाह्निकीभ्यां प्रचर्य चयनं, षष्ठी चिति-
रिति श्रुतेः । अवयवत्वादग्निधर्माणामप्रयोजनम् । अग्नेर्ह्येते धर्मा नैकदेशः शक्नोति
प्रयोक्तुम् । एकचितीकं चिन्वीतेति पुंलिङ्गनिर्देशात्तेन तुल्यः प्रस्तार एकः । अप्रति-
ष्ठायां तु निमित्तेऽग्निं चित्वा न प्रतितिष्ठति पञ्च पूर्वाश्रितयो भवन्ति, अथ षष्ठीं चितिं
चिनुत, इति तुल्यत्वादस्यामपि चितिधर्माः क्रियन्ते । न त्वाग्निधर्माः कर्षणादयः ।
प्रचर्य पौर्वाह्निकीभ्यां प्रवर्ग्योपसभ्याम् । औपवसथ्ये सुब्रह्मण्यान्ते, अग्नेण

प्राग्वंशमष्टौ नाना मन्त्रा लोकंपृणाश्चैकस्य प्रस्तारस्य सादयतीत्यादि श्वेतमश्वं पुरस्ता-
न्नयन्तीत्येवमन्तं कृत्वा श्वेतस्याऽऽलम्भः । तत वाङ्म आसन्नित्यारोहणं चितेः । ततः सलि-
लाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्रा उपदधाति । ततो लोकंपृणाभिः [प्रच्छादयति ।] सोऽयं
प्रथमविकारो भवेति भरद्वाजमताच्च । उत्तरवेद्यभिमर्शनमात्मन्यग्निग्रहणं स्वयंचित्याऽभि-
मर्शनं तत्त्वा यामीति [पारिचरणं] चाग्न्यङ्गत्वान्नवर्तते गायत्र्यभिमर्शनान्तं प्रथम-
चितिवत् । आपराह्णिकीभ्यां प्रचर्याश्चपरिणयनम् । ततः प्रवर्ग्योद्वासानादि ज्योतिष्टोम-
वत् । केचित्त्वष्टौ नानामन्त्रा उपधाय लोकंपृणा उपधीयन्ते । ततः पुरीषम्, इति
यावदुक्तं कुर्वन्ति तस्मिन्नेव तु काले ॥ १९ ॥ २० ॥

अग्निं चित्वा य एतस्मिन्संवत्सरे न प्रतिष्ठेत्स
क्रतुमारभमाण एकचितीकमग्निं चिन्वीत संयच्च
प्रचेताश्चेति पञ्च नानामन्त्राः । यथार्थं लोकं-
पृणाः । अथ पुरीषम् ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नेव संवत्सरे स्थानाद्वा प्रच्यवते वृद्धिर्वाऽस्य न भवति स क्रतुमभीष्टमाहर-
माणस्तेन यज्ञक्रतुना क्रियेत, इत्येकचितीकमेव पूर्वाग्निप्रस्तारतुल्यं चिन्वीत । पञ्च
पूर्वाश्रितयो भवन्त्यथ षष्ठीं चितिं चिनुत इति श्रुतेर्विप्रतिषेधात् । पूर्वचितिभिः समानसंख्य-
त्वान्न ह्यग्निषूपारिष्टाच्चीयते षष्ठीं चितिः । चयनविधिः सर्वं च । एतयोस्तु कामविपर्या-
समेके प्रतिष्ठायां निमित्ते सलिलाय त्वेति । अथ यो नर्धुयादिति द्वितीयः संयच्च प्रचे-
ताश्चेत्येवं विपरीतौ कामावेके शाखिनः पारिपठन्ति ॥ २१ ॥

पुनश्चितिं व्याख्यास्यामः । सा त्रिष्वर्थेषु श्रूयते
अ(तेऽस्र)वणार्थे वा समृद्धयर्थे वा संतानार्थे
वा ॥ २२ ॥ अ(अस्र)वणार्था व्याख्या-
स्यामः । यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन
यजेत ॥ २३ ॥ यत्रैवास्य पूर्वोऽग्निश्चितः स्यात्त-
दपरमन्ववसाय यजेत ॥ २४ ॥ अपिवा येन-
र्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा अष्टौ च लोकंपृणाः ।
अथ पुरीषम् ॥ २५ ॥

पुनश्चितिरिति श्रूयतेऽअ(स्त्र)वणार्थे—यां वा एषोऽनिष्टक आहुतिं जुहोति स्रवति वै
सा । पुनश्चितौ चीयमानायामग्निचितिर्वीर्यवत्यस्यामाहुतयो भवन्ति, इत्यअ(स्त्र)
वणार्थे । समृद्धयर्थेऽपि पुनश्चितयः—पुनश्चितिं चिनुत ऋद्ध्या, इत्यृद्धिकामस्य ।

संतानार्थे—आ तृतीयात्पुरुषादन्नमति, इति । संततिश्चाविच्छिन्ना । अन्नं चाऽऽतृतीयात्पुरुषाद् भवति । यः संतानार्थे पुनश्चितिं चिनुते ।

तत्रास्त्रवणार्था चितिरुच्यते—यदीष्ट्या यदि सोमेन यजेत योऽस्य चितः पूर्वोऽग्निस्तमन्ववसाय तस्मिन्नाहवनीयः पूर्वचिते त्वग्नौ स्थाप्यते । दर्शपूर्णमासाद्या इष्टयस्तासामग्न्यन्वाधाने पूर्वचितस्याग्नेः समीपं गच्छति । पूर्वचितेऽग्नावाहवनीयं स्थापयति । वेदिदेशे स्थापयित्वा गार्हपत्यदक्षिणाग्नी । समाप्तायामिष्टौ प्रविशति । एवं नित्यकाम्यनैमित्तिकानां विधिः । पशोस्त्वग्नेस्तृतीयो भागः परस्य चारत्निस्थानीया चितिरेव चोत्तरवेदिस्थानीया । प्रणयनकाले तु व्याघारणप्रभृति संभारनिवपनान्तं क्रियते । यथाप्रकृत्युत्तरतो यूपस्यान्यो यूपः, समानमन्यत् । सोमेऽपि यथाऽऽसीदाग्निकी पूर्वा वेदिस्तथा लक्षणे चोत्तरवेदिस्थानीया साग्निचिज्ज्योतिष्टोमवदन्यत्सर्वं यूपम- (पाद्य) पूर्वम् । नित्यनैमित्तिककाम्येषु सोमेष्वेवं विधिः । एषोऽश्र (स्र) वणार्थः ।

अपि वा नान्ववसाय पूर्वचितमग्निं यागः । अग्निहोत्रमिष्टिं च गृह एव करोति । जातायामुत्तरवेद्यां पशौ सोमे च, पशौ शम्यामात्रार्थां दशपदायां सोमे व्याघारणान्तायां कृतायामुत्तरवेदिपरिमाणा दग्धा इष्टका आनीय प्रणयनाद्यारोहणान्तं कृत्वा पूर्ववत्— ' येनर्षय ' इत्यष्टातुपधाय लोकंपृणाश्च चितिकृप्त्याद्यश्वपरिणयनान्तं कृत्वा प्रथमा चितिस्तत्कृत्वाऽग्निप्रणयनादि परिधयः संभाराश्चोपर्यग्नौ धार्यमाणे, ऊर्णावन्तमित्यभिज्ञाय पश्चात्सर्वं पशुबन्धवत् । सोमे तु मध्यमायामुपसदि प्रोक्षणान्तं कृत्वोत्तरवेदिं प्रकृतिवद्विरम्य (हृत्य) श्वोभूते पौर्वाहिकीभ्यां प्रचर्य व्याघारणमिष्टकाप्रणयनादि पूर्ववदारोहणान्तं कृत्वा चयनमुत्तरवेदिपरिमाणाभिरिष्टकाभिः पूर्ववदश्वावभितास्तिष्ठेताम् । येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा लोकं पृणोति लोकंपृणास्ततश्चितिकृप्त्यादि गायत्र्याभिर्मर्शनान्तं कृत्वा प्रथमचितिवत् ; तत आपराह्निक्यौ, अश्वपरिणयनं प्रवर्ग्योद्वासनादि ज्योतिष्टोमवत् । प्रणयने चोपर्यग्नौ धार्यमाण ऊर्णावन्तमित्यभिज्ञाय परिधयः संभाराः, सर्वं ज्योतिष्टोमवत् । द्वितीयो विधिरश्र (स्र) वणार्थायाः ।

अपि चोत्तरवेद्यामुपर्यग्नौ धार्यमाणे पशौ सोमे च प्रजापतिस्त्वेत्युत्तरवेदिमभिमृशति । ततो व्याघारणप्रभृति संभारनिवपनान्तं कृत्वेत्येवमादि प्रक्षिपति । तृतीयो विधिः । चतुर्थ्यर्थोऽपि वा तिस्रः स्वयमातृणास्तासामुपधानकल्प उत्तरवेद्यां कृतायां सोमे पशौ वा पूर्ववत्प्रणयनाद्यारोहणे कृते स्वयमातृणां प्रकृतिवत्सामान्तां कृत्वा पृष्ठो दिवीति पुरीषक्षेपः । स्वयमातृणायामेवं विहितायां तेनैव प्रकारेण सा द्वितीयसामान्ता द्वितीया । ततः पुरु(री)षविधानेन तृतीया । तस्याः पुरीषं चितिकृप्त्याद्यश्वपरिणयनान्तं पुरीषवर्जं पञ्चमो विधिः ।

अपि वा तिस्रः स्वयमातृण्णास्तिस्रश्च विश्वज्योतिषस्तासामुपधानंविधिः । पूर्ववत्सर्वं कृत्वा स्वयमातृण्णायां सामान्तायां कृतायां पुरीषमथ विश्वज्योतिः प्रथमेन मन्त्रेण । अथ स्वयमातृण्णा द्वितीयाऽपि, सामान्तां स्वयमातृण्णां कृत्वा पुरीषम् । विश्वज्योतिर्द्वितीयेन मन्त्रेण तृतीयस्यां स्वयमातृण्णायामुपधीयमानायां विश्वज्योतिः प्रथमा तृतीयेन मन्त्रेण । अथ स्वयमातृण्णा तृतीया सामान्ता । अथ पुरीषम् । ततश्चित्त्विल्लप्त्याद्यादि पुरीषवर्जमश्वपरिणयनान्तं कृत्वा प्रथमचितिवत् । एवं पशौ । सोमे तु विधिः पूर्वोक्तः । चयने त्वष्ट्रौ लोकंपृणा उत्तरवेदिपरिमाणा उपधीयन्ते । प्रणयनादि पूर्ववत्कुर्यात् । ततः पुरीषं—पृष्ठो दिवीति । तत एकादश लोकंपृणा उत्तरवेदिपरिमाणाः पुरीषं च । ततो द्वादश लोकंपृणा उत्तरवेदिपरिमाणाः पुरीषं च । ततश्चित्त्विल्लप्त्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्जमश्वपरिणयनान्तं प्रथमचितिवत् । अश्व(स्त्र)वणार्थायां सोमे क्रियमाणायां लोकंपृणाविधिमेवेच्छन्त्यन्ये । नान्यम् । इतरो विधिः पशावेवेति । अनग्निचित्यात्पुनश्चित्त्विसामान्यात् । प्रथम(मा)विकारत्वात् । भाष्यकारस्तु य उक्तो विधिः सर्वत्र न प्रथम(मा)विकारत्वमिति षष्ठो विधिरश्व(स्त्र) वणार्थायाम् । समृद्धयर्थ्यां द्वितीयमग्निं चिन्वानो द्वितीयस्यां चितौ षोडशेष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा अष्टौ च लोकंपृणा अथ पुरीषम् । ततश्चित्त्विल्लप्त्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्जं द्वितीयचितिवत् ॥ २५ ॥

श्वोभूतेऽष्टौ नानामन्त्रा एकादश लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूते एता नानामन्त्रा द्वादश च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । अथ समृद्धयर्थी व्याख्यास्यामः । अग्निं चित्वा य एतस्मिन्संवत्सरे नर्ध्नीति । स क्रतुमारभमाणस्त्रिचितीकमग्निं चिन्वीत । सलिलाय त्वा सर्णीकाय त्वेत्यष्टौ नानामन्त्रा एकादश च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूत एताश्च नानामन्त्रा द्वादश च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । श्वोभूत एताश्च नानामन्त्रास्त्रयोदश च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् । संतानार्थायां तु तृतीयमग्निं चिन्वानस्तृतीयस्यां चितौ येनर्षय इत्यष्टौ च नानामन्त्रा अपरिमिताश्च लोकंपृणाः । अथ पुरीषम् ॥ (ख० १९) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशमंशे सप्तमः पटलः ।

७ पटलः] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १२१

ततः श्रोभूत एकोनविंशतिरिष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा एकादश लोकपूणाः पुरीषान्तम् । ततश्चितिकल्प्यादिचित्यन्तं पुरीषवर्जं तृतीयचितिवत् । ततः श्रोभूते च विंशतिरिष्टका अवशिष्टा येनर्षय इत्यष्टौ नानामन्त्रा द्वादश च लोकपूणाः पुरीषमुपधाय चितिकल्प्यादिचित्यन्तं चतुर्थीतुल्यः पुरीषवर्जमेष समृद्धचर्थायाः । संतानार्थायास्तु चितिरुच्यते । तृतीयमग्निं चिन्वानस्तृतीयस्यां चितौ नानामन्त्रा उपधाय येनर्षय इत्यष्टावुपदधाति । उत्तरवेद्यामग्नावेव नान्यत्रेति उत्तरवेदिग्रहणं क्रियते पुनः पुनः । ततो यथार्थं लोकपूणाः पुरीषं, चित्यन्तं च पुरीषं तृतीयचितिवदेषा संतानार्थायाः ।

अथो खल्वाहुर्ब्रह्मवादिनो न चेतव्या पुनश्चितिः, इति सूत्रान्तरे च समृद्धचर्थायाः संतानार्थायाश्च काम्यत्वादेवानित्यत्वं बोध्यम् । अश्र(स्त्र)वणार्था तु नित्या प्राप्ता । सर्वा ह्याहुतीः सर्वार्या इच्छन्ति तस्याः प्रतिषेधो विकल्पार्थः । तामपि चिनोति विकल्पेन । एष रुद्रः सर्वाग्निचित्यायाः । यथा व्यघ्नः सुप्तो बोध्यते तथेयं (थाऽयम्) स्रवणार्थायां क्रियमाणायां बोध्यते । अतो न चेतव्या । अन्ये त्वाहुश्चेतव्येति । यथा ब्राह्मणः श्रेयान्धनं प्रयच्छन्तं बोधयति सुप्तमपि तथाऽत्रापि बुद्धस्येज्या क्रियते ॥

(नैवग्निचिद्वतानि 'वर्षति न धावेत्' (जै०सू० १-३-१०) इत्यादीनि चयनानन्तरमेव भवन्ति कृत्वन्ते वेति संशये

धात्वर्थश्चयनं भूतं निमित्तं तदनन्तरम् ।

व्रतान्यतः प्रवर्तेरन्नाऽऽहिताग्निव्रतादिवत् ॥

नैवम् ।

भावनाया निमित्तत्वं धातुस्तदुपसर्जनम् ।

तस्याश्च फलनिर्वृत्त्या निर्वृत्तिरुपलक्ष्यते ॥

न ह्यत्र चयनस्वरूपनिर्वृत्तिर्निमित्तं तत्करणिका त्वाशिकर्मिका भावना भूता निमित्तं तस्याश्चाग्न्युपकारो भाव्यः । सोऽपि च क्रतुं साध्यतोऽग्नेर्धारणं तच्चाऽऽ क्रतुसमाप्तेर्विततं न ततः प्राङ्निवृत्तं भवति तन्निवृत्त्या च विना न भावनानिर्वृत्तिः फलापवर्गित्वाद्भावनानामाधानस्य त्वाग्निगतमदृष्टं भाव्यम् । तच्चानन्तरमेव निर्वृत्तमिति विशेषः) ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवशास्त्रिसंकलितायां प्रयोगचन्द्रिकायां द्वादशप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥

=====

अथ द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

अथ कानिचित्काम्यचयनानि दर्शयति-

काम्यान्श्रीन्व्याख्यास्यामः । तेषामाकृति-
विकारा ब्राह्मणव्याख्याताः ॥ १ ॥

तान्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १ ॥

अर्थसंयोगश्चानियमश्च तत्प्रयोगे छन्द-
श्चितं चिन्वीत पशुकाम इति । यानि प्रकृतौ
छन्दांसितैरग्निं चिन्वीत । अष्टौ गायत्रीः ।
मूर्धन्वतीः पुरस्तादुपदधाति ॥ २ ॥

अग्निर्मूर्धा दिवः कुकुदित्यनुवाकोक्ता नानाछन्दोयुक्ता मन्त्रास्तैरेव चितो न तु यजु-
भिरिति छन्दश्चितस्तादृशमग्निं पशुकामश्चिनुयात् ।

अथ वा— छन्दश्चितमिति काम्या गुणविकारास्ते शुल्बेऽनुक्रान्ता हि प्रथम
इत्युपदिशन्ति (सूत्रकाराः) । छन्दश्चित्सर्वेछन्दोभिः सर्वाणि छन्दांसि यजुष्मतीनां
स्थाने गायत्र्यादिभिः प्रकृतौ छन्दोभिश्चीयते यजुष्मत्यो न क्रियन्ते । एवं यजुष्मतीनां
स्थानेऽन्यानि छन्दांसि भवन्ति ॥ २ ॥

श्येनचितं चिन्वीत सुवर्गकाम इति । वक्रपक्षो
व्यस्तपुच्छः श्येनाकृतिर्भवति ॥ ३ ॥

स्वर्गकामार्थो यजमानः श्येनाकृतिं चिनोति । ‘श्येनो वै वयसां पतिष्ठः श्येन
एव भूत्वा सुवर्गं लोकं पतति’ (तै० सं० १०-४-११) इति । वयसां मध्ये श्येनोऽ-
तिशीघ्रं पतितुं समर्थः । श्येन एव श्येनवच्छीघ्रगम्येव ॥ ३ ॥

कङ्कचितं चिन्वीत यः कामयेत शीर्षण्वानमु-
ष्मिष्ठोके स्यामिति । कङ्काकृतिर्निरायतग्रीवः
शीर्षण्वान्भवति ॥ ४ ॥

कङ्क इव चीयत इति श्येनभेद एव । अयं पक्षी वर्षायांसौ पक्षौ पुच्छाद्वक्रौ सन्नं पुच्छं
दीर्घं आत्मा मण्डलशिरश्च । शीर्षण्वानिति । प्रशस्तशिरस्कः । प्रभूतत्वेनोच्छ्रितत्वं
शिरसः प्रशस्तत्वम् ॥ ४ ॥

अलजचितं चिन्वीत चतुःसीतं प्रतिष्ठाकाम इति
चतस्रश्चतस्रः सीताः संहिताः कृषति ॥ ५ ॥

(१८८ :] महादेवशास्त्रिसंकलितप्रयोगचन्द्रिकाव्याख्यासमेतम् । १२३

अलजो नाम भासाख्यः कङ्कसमानाकृतिः पक्षिविशेषः । स इव चीयत इति
क्षिप् । चतुःसीतमिति द्वादशत्वस्य प्रत्याभानाच्चतुष्टयम्, तिसृणां स्थान एकैका ॥ ९ ॥

प्रउगचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति शकटाकृति-
र्भवति ॥ ६ ॥

प्रउगमनोमुखम् । यावानग्निः सारत्तिप्रदेशतो द्विस्तावतीं भूमिं चतुरश्रां कृत्वा
पूर्वस्याः करण्या अर्धाच्छ्रोणीं प्रत्यालिखेत् । लेखयोरन्तः प्रउगाकारो दृश्यते । तदिव
चीयत इति ॥ ६ ॥

उभयतःप्रउगं चिन्वीत यः कामयेत प्रजातान्भ्रा-
तृव्यान्नुदेय प्रतिजनिष्यमाणानित्युभयतः शक-
टाकृतिर्भवति । यथा त्रिमुखे शकटे ॥ ७ ॥

प्राक्पश्चाच्च शकटमुखसदृशमुभयतः प्रउगम् । तेनोत्पन्नान्भ्रातृव्यान्विनाशयति । उत्प-
त्त्यमानानामुत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ॥ ७ ॥

रथचक्रचितं चिन्वीत भ्रातृव्यवानिति परिमण्डलो
भवति ॥ ८ ॥

रथचक्रवद्वर्तुलत्वेन चीयत इति रथचक्रचित् । यावानग्निः सारत्तिप्रदेशस्तावतीं
भूमिं परिमण्डलां कृत्वेत्यापस्तम्बोधायनौ ॥ ८ ॥

द्रोणचितं चिन्वीतान्नकाम इति द्वयानि तु खलु
द्रोणानि चतुरश्राणि परिमण्डलानि च तत्र याथा-
कामी ॥ ९ ॥

द्रोणे हि धान्यं भरन्त्यतो धान्यस्थानसहितमन्नं प्राप्नोति ॥ ९ ॥

पश्चात्स्वरुर्भवत्यनुरूपत्वायेति ॥ १० ॥

विज्ञायत इति शेषः ॥ १० ॥

समूह्यं चिन्वीत पशुकाम इति समूहान्निवेष्टका
उपदधाति ॥ ११ ॥ दिक्षु चात्वालात्स्वात्वा
तेभ्यः पुरीषमभ्यूहतीत्येकेषाम् ॥ १२ ॥

समूहमर्हतीति समूह्यः ॥ ११ ॥ १२ ॥

परिचार्यं चिन्वीत ग्रामकाम इति मध्यमा
स्वयमातृणां प्रदक्षिणामिष्टकामणैः परिचिनोति

॥ १३ ॥ सपरिचाय्योपचाय्यं चिन्वीत ग्रामकाम
इति परिचाय्येनोक्तः ॥ १४ ॥

मध्यमां स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः पगिचिनोति स परिचाय्य इत्यापस्त
म्बोक्तम् । परिचाय्यं चिन्वीत ग्रामकामो ग्राम्येव भवतीति श्रुतेः । उपचाय्यं ग्राम-
कामस्य मध्यमायां चितौ मध्यमां स्वयमातृणां प्रदक्षिणमिष्टकागणैः परिचिनोति । नात्र
दिश्याः कियन्ते ॥ १३ । १४ ॥

श्मशानचितं चिन्वीत यः कामयेत पितृलोक
ऋन्नुयामिति चतुरश्रः परिमण्डलो वा । यथा
महापैतृकी वेदिरित्येकेषाम् । त्र्यश्रिरित्येकेषाम् ॥ (ख०२०) ॥ १५ ॥

श्मशानमिव चीयत इति श्मशानचित् श्मशानं शवदहनम् । यः कामयेत पितृलोके
भूतिः स्यादिति । पितरो बर्हिषदादयस्तेषां स्थाने भूतिरस्य भवतीति । स तु मण्डलश्च-
तुरश्रो वा । व्याख्याता चातुर्मास्येषु महापैतृकी वेदिः । अन्यत्स्पष्टम् । तदेवं काम्य-
चयनानि समापिनानि ॥ १५ ॥

तापश्चितं व्याख्यास्यामः ॥ १६ ॥

व्यक्तं वक्ष्याम इत्यर्थः ॥ १६ ॥

संवत्सरं दीक्षितो भवति ॥ १७ ॥

द्रोणचितस्तु भवतीति सर्वस्या अस्या भूमेर्देशे तपश्चिन्वन्तीति तपश्चितः
कक्षीवदादयस्तैर्दृष्टतापश्चितः, तस्मिन्नग्नौ संवत्सरदीक्षा नियमेन भवतीति ॥ १७ ॥

संवत्सरे पर्यागते राजानं क्रीणाति ॥ १८ ॥

प्रायणीयप्रभृतिकर्म प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

पुरस्तादुपसदामाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेदैन्द्र-
मेकादशकपालं वैश्वदेवं द्वादशकपालं बार्हस्प-
त्यं चरुं वैष्णवं त्रिकपालं संवत्सरमुपसदोऽनु-
पसदमग्निं चिनोति ॥ १९ ॥

उपसदोऽपि न प्रवर्ग्याः । यच्चतुर्विंशतिकृत्वः प्रवर्ग्यं प्रवृणक्ति परत्वश्रुतेर्भरद्वा-
जमताच्च । भाष्यकारस्तु—प्रवर्ग्योऽपि संवत्सरमेवेति पुरस्तादुपसदां मदन्तीभिर्माज्जने
कृते पञ्चहविष्कमाग्नेय ऐन्द्रो वैश्वदेवो बार्हस्पत्यश्चरुवैष्णवस्त्रिकपाल इति । तस्यास्तदेव
प्रस्तरपरिधिस्तीर्णपक्षे याः कृत इ(मि)तिवचनात् । अस्तीर्णपक्षेऽन्यच्चतुरश्वतुरो मासा-
नेकैकेनोपसन्मन्त्रेण हूयते । उपसदमुपसदं कृत्वाऽग्निचयनं यथासंभवमिष्टकाः ॥ १९ ॥

प्रवर्येण प्रचर्योपसदा चरन्तीत्येष विधिरुच्यते—

द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिश्चतुर उत्तमा त्रीन्मा-
साश्चतुस्तनानि त्रतानि भवन्ति । एवं त्रिस्त-
नानि द्विस्तनानि एकस्तनानि ॥ २० ॥

द्वौ द्वौ मासावेकैका चितिरुपधीयते, यथासंभवन्तीष्टकाः, चतुरस्तु मासानुत्तमा
चितिः । पञ्चमी चतुस्तनेन त्रीन्मासानेवं त्रिस्तनादीनि ॥ २० ॥

यदृषीणामाग्नेयं सूक्तं तेन संवत्सरं चिन्वीत
॥ २१ ॥ यानि दशतयीष्वग्नेयानि सूक्तानि तेषामे-
कैकेन सूक्तेनैकैकामिष्टकामुपदधाति ॥ २२ ॥

सूक्तपरिमाणा नानामन्त्राः । यथार्थं लोकंपृणाः ॥ २३ ॥

ऋषीणामाग्नेयेन संवत्सरमुपधानं कुर्वन्नास्ते श्रुतिरेवं निर्णयं करोति—यदृषीणामाग्नेयेषु ।
आग्नेयमग्निदेवत्यं, यद्येषा याज्ञि(ज्ञ)सेनी चितिरिति चितित्वसामान्यात् । चितेश्चितेर्ना-
नामन्त्राणां स्थाने पूर्वोक्तेन न्यायेन भवन्ति लोकंपृणाश्च । लोकंपृणानां स्थाने यथार्थ-
मिति । अथ पुरीषमिति प्रकृतिक्रमेणैव पञ्चस्वपि चितिषु ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

आवृत्तासूपसत्सु तृतीये संवत्सरेऽभिजिता
विश्वजिता वा यजेत । सहस्रदक्षिणाः सर्ववे-
दसं व्याख्यास्यामः । परिवासं परिवासम् ॥

॥ (ख० २१) ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे द्वादशप्रश्नः ॥

तृतीये तु संवत्सरे जाते, अभिजिद्विश्वजिद्धा । पर्वणि (यजेत) श्रुत्यन्तरात्सर्ववेदसं
विश्वजित्संयोगेनेति न्यायः । तत्र सर्ववेदसमुपरिष्ठां नाभिजितिवत्संच्छ(दि) विप्रभृति
च विश्वजिद्धर्माः । सर्ववेदसदक्षिणाऽस्येति च्छन्दोगब्राह्मणम् । अभिजिद्विश्वजितोः सर्व-
वेदसधर्मा इति भाष्यकृत् । अभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ॥ २४ ॥

संक्षिप्य नानाविधयाऽल्पशब्दगैः सूत्रैः समर्थैरतिगूहिताशयैः ।

न्यायाननेकांस्तु वितन्वता जडोऽप्यहं स्वसूत्रार्थविवेचकः कृतः ।

तस्मै नमोऽस्तु हिरण्यकेशिने दुर्ग्राह्यवेदाम्बुधिपारदृश्वने ।

स मे स्वसूत्रार्थगतिं कृपाम्बुधिर्दिशत्वजस्रं जडतां प्रणोदयन् ।